

د ابن خلدون ژوند، اند او فلسفه

لیکوال: ملک اشفاق

ژباړن: زاهد خلیلي

Designed By: Bahammullah Baber

د ابن خلدون
ژوند، اند او فلسفهلیکوال: ملک اشفاق
ژباړن: زاهد خلیلي

د کتاب له متن څخه:

... د ابن خلدون یو ستر کار د تاریخ د فلسفې رامنځته کول دي، لکه ده څخه مخکې تاریخ یوازې د پېښو د بیانولو نوم و، د پېښو ترمنځ کومه اړیکه نه رامنځته کېده، بلکې تاریخ یوازې یو بیسایي حیثیت درلوده، د تاریخ په اړه داسې فکر کېده، چې ټولې پېښې اتفاقي (تصادفي) رامنځته کېږي.

ابن خلدون د نورو مؤرخینو نه یو ځانگړی او وتلی شخصیت دی، هغه تاریخ ته د یوې کیسې په نظر نه گوري، بلکې تاریخ ته د یو ساینس (علم) درجه ورکوي. هغه وايي، کله چې تاریخ په ژور ډول مطالعه، تجزیه او مشاهده کړو؛ نو موږ به له غلطیو څخه لرې پاتې شو او حقایق به لاسته راوړو...

چاپ جاري: د مومند خیرندویي ټولني تخنیکي خانگه-ننگرهار
۰۷۷۶۲۶۱۱۰۷۰۶۶۶۶۱
momand_books@gmail.com

د ابن خلدون ژوند، اند او فلسفه

ليکوال: ملک اشفاق

ژباړن: زاهد خليلي

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د کتاب خانگړني

د کتاب نوم: د ابن خلدون ژوند، اند او فلسفه

ليکوال: ملک اشفاق

ژباړن: زاهد خليلي zahidkhalili@yahoo.com

کمپوزر: په خپله ژباړن

پيزاين چاري: رحمن الله بهير

خپرنډوی: مومند خپرنډويه ټولنه – جلال اباد

برېښنا ليک: Momand.books@gmail.com

چاپ کال: ۱۳۹۲ / ۲۰۱۳

چاپ وار: لومړی

چاپځای: د مومند خپرنډويي ټولني تخنيکي خانگه

د بيا چاپ حقونه د خپرنډويي ټولني سره خوندي دي

فهرست

5.....	د ژباړن خبرې
5.....	تقریظ
5.....	د لیکوال خبرې
5.....	کورنۍ یې
5.....	د علامه عبدالرحمن ابن خلدون زوکړه
5.....	بنوونه او روزنه
5.....	لومړۍ درباري دنده
5.....	اندلس ته تگ
5.....	د ختیځ په لور
5.....	په مصر کې قاضي مقریدل
5.....	د قاضي له دندې لیرې کول
5.....	ادبي مصروفیات
5.....	د بیت المقدس سفر
5.....	د امیر تیمور سره لیدل
5.....	د امیر تیمور نه وروسته د قاهرې په لور
5.....	۲۳ کاله په مصر کې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

6.....دويمه برخه

6.....ابن خلدون يو فلسفي، تاريخپوه او ټولنپوه

6.....د ټولنپوهنې بنسټ ايښودونکی

6.....ټولنيزه نظريه

6.....د ابن خلدون ټولنيزه فلسفه

6.....د عصبيت نظريه

6.....د قومونو د عروج او زوال عوامل

6.....ټولنه او کلتور

6.....د حکومت نظريه

6.....د حکومت پراختيا

6.....د حکومت ډولونه

6.....دیني سياست يا خلافت

6.....د معاشاتو سرچینې

6.....علوم - د فکر د حرکت پایله ده

6.....دیني او طبیعي علوم

6.....د تاریخ فلسفه

6.....خلافت

6.....د خلافت وجوب

6.....د امام يا خليفه ټاکل

6.....د امامت يا خلافت شرائط

6.....ولي عهد ټاکل

6.....د دوه خلافتونو موجودیت

6.....يو نمونه يي حکومت

6.....د قانون تصور

7

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

7..... د حکومت داخلي نظام

7..... اقتصادي مسائل

7..... د ماحول نظريه

7..... د زده کړې فلسفه

7..... د علم تصور

7..... د علومو ډولونه

7..... د علم ذريعي

7..... د زده کړې موخي

7..... په تعليمي نصاب باندې نيوکه

7..... د تدريس طريقه

7..... د بنوونکي او زده کوونکي اړيکي

7..... د سزا ورکول طريقه

7..... د علم په لاسته راوړلو کې د سفر اهميت

7..... علوم

7..... د علم زده کړه يو صفت دی

7..... د تصوف علم

7..... د تعبير الرويا علم

7..... الجبر

7..... رياضي او هندسه

7..... د منطق علم

7..... د طبيعياتو علم

7..... د طب علم

7..... ابن خلدون او د جغرافيايي علم

دالی

هغو ته چې د لويديځ لويديلي او ويجاروونکي ټولنيز او سياسي اخلاق يې پيژندلي دي.

ز.خ

د ژباړن خبرې

مسلمانو پوهانو نړۍ ته په هر علمي ډگر کې ډیر خدمتونه کړي دي، داسې پوهان لرو، چې د زیاترو علومو بنسټونه یې ایښي دي، په خپلو افکارو او لیکنو سره یې د نړۍ نقشه بدله کړې ده او د خپلو لیکنو په واسطه یې علمي انقلابونه راوستي دي.

په منځنیو پېړیو کې، چې لویدیځ د جهالت په تورتم او تیارو کې ډوب وو، د لویدیځ برعکس منځنی پېړۍ په ختیځه اسلامي نړۍ کې د رڼا او روښنایي څخه ډکې وې، علمي څیړنې او لیکنې کیدې، مسلمانو پوهانو په مختلفو علومو کې کتابونه ولیکل او په دې کار سره یې راتلونکي اسلامي امت ته ویاړونه پریښودل.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

علامه ابن خلدون د هغو سترو علماؤ څخه دی، چې په علومو کې ډیرې لاسته راوړنې لري، هغه د ټولنپوهنې د علم د لومړنیو پوهانو څخه شمیرل کېږي، هغه په لومړي ځل د تاریخ د فلسفې اساس کینود، د تاریخ د علم په اړه یې زیاتې څرگندونې وکړې، چې (مقدمه) یې یو شهکار اثر گڼل کېږي په داسې حال کې چې دده څخه مخکې هیڅ عالم د تاریخ په اړه څرگندونې نه درلودې، ابن خلدون په لومړي ځل د قومونو د عروج او زوال عوامل وڅیړل، د بنوونې او روزنې، جغرافیې، حکومت کولو او نورو موضوعاتو په اړه یې لیکل وکړل.

په پښتو ژبه کې د مسلمان پوهانو د ژوند او فلسفو په اړه ډېر کم کتابونه لیکل شوي یا ژباړل شوي دي، زموږ اکثره پښتانه خپل مسلمان اتلان په درست ډول نه پیژني؛ ځکه، چې کار ورته نه دی شوی؛ خو، برعکس په کتابتونونو کې اکثره غیر علمي کتابونه موندل کېږي، د بې مفهومه شعري ټولگو، غورچاڼونو او بې معنا ناولونو کتابونه زیات موجود دي، که شعر یا ناول تاریخي، سیاسي او اخلاقي اړخ ولري، بیا هم څه به په کې وموندل شي، کنه ددې ..... څخه هیڅ گټه نه شي ترلاسه کېدای.

د قلم د خاوندانو څخه مې غوښتنه داده، چې پښتو ژبه په علمي آثارو ښکلي کړي، تر څو نوی ځوان نسل د علمي پرمختګ په لاره یون وکړای شي، خپل مسلمان اتلان او پوهان وپیژني، د هغوی د بریا رازونه خپل او مبارزه، فکر او ژوند یې خپل سرمشق وگرځوي.

د کتاب لیکوال، ملک اشفاق د اړود ژبې تکره لیکوال دی، مخکې یې هم په پښتو ژبه د ځینو فیلسوفانو د ژوند په اړه کتابونه ژباړل شوي دي، په اردو ادب او سیاست کې دوه ماسټرۍ لري، زما ژباړه کېدای شي، ځینې نیمګړتیاوې ولري، چې د هغې بڼه غواړم.

په درنښت

د پښتو ژبې د علمي پرمختګ په هیله

زاهدخليلي

د بنووني او روزني د پوهنځي د تاريخ دپيارتمنت د دريم كال زده كړيال

تقريظ

په اسلامي امت كې ډېر داسې پوهان شته، چې په عملي ډگر كې په نړيواله سطحه نوښت گر او تاريخ جوړونكي شخصيتونه دي، د هغو له جملې څخه يو هم علامه ابن خلدون دی، چې په ټولنپوهنه (علم الاجتماع) كې نړيواله پيژندل شوي څيره ده او د هغه كتاب (المقدمه) د ټولنپوهنې د اصلي منابعو څخه ده.

نوموړی په اتمه هجري قمري پيړۍ (۷۳۲-۸۰۸ هـ ق = ۱۳۳۲-۱۴۰۶ م) كې په تونس كې زيږيدلی دی او په قاهره كې ميشت شوی دی.

نوموړی څو تالیفات لري، چې تر ټولو غوره يې (المقدمه) ده، چې د هغه د تاريخ دكتاب سريزه ده، او د اهميت له كبله نړيوالو ژبو ته ژباړل شوی ده.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

زما په آند، پښتو ژبه د هغه د علمي آثارو څخه بې برخې ده، له دې کبله زه فکر کوم د زاهدخيلی په زيار د ابن خلدون اړوند ليکل شوي اثر پښتو ژباړه په خای او د تقدير وړ کار دی، تر څو نوموړی مسلمان شخصیت ددې ژبې ويونکو ته وروپيژندل شي.

ما د ډيرو مصروفیتونو له کبله د کتاب د بشپړ لوستلو فرصت ونه موند، تر څو يې دقیقه ارزونه وکړم؛ خو، دا وایم، چې دا د ژباړې په ډگر کې د زاهدخيلی ښه هڅه ده او کيدای شي، چې ځینې نیمگړتیاوې ولري.

په هر حال، د هغه هڅه د تقدير وړ ده او له الله تعالی څخه ورته د لازیاتو بریاوو غوښتنه کوم.

دوکتور عزیزالرحمن

ننگرهار پوهنتون

د شرعیاتو پوهنځي استاد

د ليکوال خبرې

د لويديځو قومونو دویم ژوندون (رنسانس) د مسلمانو او ختیځو پوهانو د فکر منځته راتگ دی، د منځنیو پېړیو مسلمانو مفکرینو د خپلو څیړنو، تجربو او صلاحیتونو په واسطه نوي علوم رامنځته کړل.

د مسلمانو مفکرینو هرې طبقې په طبیعي علومو کې زیات اختراعات وکړل، په ادب، هنرونو، طبیعت، طب او جراحي، کیمیا، ریاضي او ټولنیزو علومو کې يې شانداره لاسته راوړنې درلودې.

د اروپا په علمي ادارو، کالجونو او پوهنتونونو کې پېړۍ، پېړۍ د مسلمانو پوهانو د کتابونو نه د اساسي کورسونو په توگه گټه اخیستل کیده؛ خو کله چې په مسلمانانو باندې د څیړنې دروازي بندې شوې؛ نو اروپا د مسلمانو پوهانو د

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

رامنځته شويو علومو په اساس قوي او علمي شوه او بيا (لویدیځ) د مسلمانانو د جهالت پورې زیات خنډل.

د دغه جمود په پېر کې زیات شمیر لویدیځو علماؤ د مسلمانو پوهانو څیرني او لاسته راوړني د خپلو قومونو پورې د تړلو هڅې کولې، د ابن خلدون سره هم د همدغسې کار کولو هڅه شوې وه؛ خو، نویو څیړنو اروپایي پوهان بیا اړ کړل، چې د دغه ستر مفکر او تاریخپوه علمیت ته قائل شي، اوس په اروپایي او امریکایي پوهنتونونو کې د ابن خلدون شخصیت د یو اقتصاد پوه، ټولنپوه او تاریخپوه په ډول منل شوی دی. د امریکا پخواني ولسمشر رونالد ریګن په یوه تلویزوني مرکه کې ابن خلدون ته نیکې پیرزوينې وړاندې کړې او ويې ویل، زه نن ځکه د امریکا ولسمشر یم، چې ما د ابن خلدون د فلسفې نه ډیره گټه اخیستې، د هغه د فلسفې نه اغیزمن شوی یم او هغه مې په خپل ژوند کې پلي کړه؛ ځکه، نو هغه زما خوښ شخصیت دی. ددې نه معلومیږي، چې د ابن خلدون علمي شخصیت په نړۍ باندې څومره ستره اغیزه لري.

ملک اشفاق

د کتاب لیکوال

کورنی یې

د ستر مفکر، تاریخپوه، ټولنپوه او سیاست پوه ابن خلدون شجره په دې ډول ده.

ابو زید ولي الدين عبدالرحمن بن محمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن جابر بن محمد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن خلدون، په ابن خلدون سره پیژندل شوی او د عربو د یمني قبایلو سره یې اړیکه درلوده.

د ابن خلدون لومړي نیکونه د لومړي هجري پېړۍ په وروستیو کې د یمن څخه اندلس ته ولاړل، دا هغه وخت وه، کله چې بربریانو اندلس په بشپړ ډول نیولی وه.

ددې کورنی لومړنی شخص چې اندلس ته ولاړ، هغه په خلدون سره پیژندل کیده، د هغه نوم خالد بن عثمان بن خطاب بن کرب بن معدی بن الحارث بن وائل

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

بن حجر وه؛ حُكّه، نو مور ويلي شو، چې دې كورنۍ د حجر د قبيلي سره اړيکه درلوده، دغه قبيله د حضرموت په سيمه كې د زيات عزت، شهرت او علم درلودونكې وه، د حجر د قبيلي يو شاخ كنده د ابن خلدون د نيكونو د كورنۍ لومړني اشخاص وو.

په دې وخت كې د كنده د قبيلي مشر وائل بن حجر وو، يو مشهور روايت دى، چې وائل بن حجر د حضرت محمد (ص) په خدمت كې هم حاضر شوى وو او وائل بن حجر صحابي وو.

وائل بن حجر د حضرت محمد (ص) په مخكې اسلام قبول كړى وو او پيغمبر عليه السلام د هغه اولاد ته دعاء هم كړى وه.

ابن خلدون چې په خپل كتاب (مقدمه) كې د قومونو د عروج او زوال كوم اصول بيان كړي، د هغې نه څرگنديږي، چې د ابن خلدون په شجره كې څه شك شته دى.

څرنگه، چې ابن خلدون او نيکه يې خلدون تر منځ لس پشته واټن دى؛ خو، د ابن خلدون د اصولو مطابق بايد دا شل يا يوويشت پشته وي، ابن خلدون په خپله مقدمه كې وايي، چې په هره پيړۍ كې درې پشته ضروري دي، د ابن خلدون او نيکه تر منځ يې اووه پيړۍ واټن موجود دى؛ حُكّه، نو د ابن خلدون شجرې د كره والي په اړه شك شته دى؛ خو، زموږ لپاره دا دومره اړينه نه ده، مور بايد د ابن خلدون د سياسي، علمي او عملي ژوند په اړه مالومات تر لاسه كړو؛ حُكّه، د عربو مشرانو شجرې په دويمې او دريمې هجري پيړيو كې ليكل شوي دي، كوم چې ډيرې مهمې ندي.

په تاريخ كې د ابن خلدون د كورنۍ نوم په لومړي ځل په دريمه هجري پيړۍ كې ذكر شوى دى، د ابن خلدون كورنۍ په دغه وخت كې د اندلس په اشبيليه ښار كې اوسيده.

ابن خلدون په خپله وايي، چې دده كورنۍ په دغه وخت كې د قوميت د عصبيت ښكار وه، چې په دې سره يې كورنۍ ډيره قوي وه، ددې عصبيت په وجه د قريشي واكمنانو او اموي كورنۍ پر ضد د عصبيت جذبه اوج ته رسيدلې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

وه، په همدې وجه د ابن خلدون کورنۍ په حکومت کې زیاته ونډه او اغیز درلوده، د ابن خلدون د کورنۍ یو مشر کرب په ۲۸۰ هـ کال کې د اشبیلی د حاکم پر ضد پاڅون وکړ، حکومت یې تر لاسه کړ او خپلواک دولت یې رامنځته کړ، دغه حکومت د څلورمې هجري پېړۍ د نیمايي او د اموي خلافت له منځه تلو پورې دوام وکړ او ښه په شان او شوکت سره یې حکومت کاوه.

ددې وروسته د کرب اولادې د بنو عباد په حکومت کې هم ډیره ونډه درلوده، د بنو عباد کورنۍ د پنځمې هجري پېړۍ پورې حکومت وکړ او د یمني عربو دغه کورنۍ (خلدون کورنۍ) په کې زیات اغیز درلوده؛ خو، کله چې په اوومه هجري پېړۍ کې د اندلس عیسایانو په اشبیلیه کې حکومت جوړ کړ؛ نو د ابن خلدون کورنۍ افریقا ته هجرت وکړ او په تونس کې یې د بنو حفص دربار ته لاره پیدا کړه.

د بنو حفص په دربار کې دغې کورنۍ د حکومت ښې څوکۍ په لاس کې درلودې، د خلدون د کورنۍ په اړه په دې باندې ښه پوهیږو، چې دوی تل د حکومت کولو خوبونه لیدل.

که د ابن خلدون شجره صحیح ومنو، کومه چې د هغه کورنۍ د کنده قبیلې سره تړي؛ نو، دا خبره جوتیري، چې د ابن خلدون کورنۍ تل د حکومت په سیاسي کارونو مداخله کوله؛ خو، د حکومت کولو خوب یې پوره نه شو.

د علامه عبدالرحمن ابن خلدون زوکړه

عبدالرحمن ابن خلدون په خپل لیکل شوي کتاب کتاب العبر کې لیکلي، چې هغه د ۷۳۲ هـ کال د روژې په لومړۍ نیټه، چې د ۱۳۳۲ هـ کال د می د میاشتې د ۲۷ نیټې سره سمون خوري، د تونس په یوه کلي قروان کې وزیږید.

ابن خلدون د خپل کوچنیوالي او کورنۍ په اړه هیڅ نه دي لیکلي؛ خو، یو فرانسوي څیړونکی پروفیسر فشل د ابن خلدون د پیدایښت کیسه کړې، چې ددې کیسې څخه د ابن خلدون لیاقت او پوهه په ښه ډول مالومیږي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

دغه پروفیسر کیسه داسې بیانوي، چې یوه ورځ د قروان په جامع جومات کې ډیر خلک راټول شوي وه، په دې وخت د ابن خلدون عمر نهه یا لس کاله وه، ابن خلدون دې راټولو شویو خلکو ډیر په ژور نظر کتل؛ ځکه، د هغه لپاره دا پېښه یو غیر معمولي پېښه وه، په دې خلکو کې علماء، قاضیان او مهم مشران موجود وه.

ابن خلدون پوښتنه وکړه، چې دا خلک ولې راټول شوي دي، ورته وویل شول، چې سیسلي په تونس باندې یرغل کړی او څو مهم ښارونه یې نیولي دي، دا غونډه په جامع جومات کې ځکه وشوه، چې ټول علماء او قاضیان دعا وکړي او دښمن د هیواد څخه وتښتي، کله چې ابن خلدون دا واوریدل؛ نو ویې ویل، چې علماء او قاضیان ولې داسې کار کوي؟ خلکو ته په کار دي، چې وسلې واخلي او دښمن په خپله د هیواد څخه وشړي.

ددې پېښې د درستوالي کوم قوي ثبوت نشته؛ خو، ددې پېښې څخه د ابن خلدون د ښه ذهانت اندازه کیدای شي.

ښوونه او روزنه

ابن خلدون د خپل کتاب کتاب العبر په شپږم ټوک کې د خپلې ښوونې او روزنې په اړه په تفصیل سره خبرې کړي دي.

هغه د هغه وخت د مروجو علومو او کتابونو په اړه په تفصیل سره ذکر کړی دی.

لومړنۍ ښوونه یې د خپل پلار نه تر لاسه کړه، د هغه پلار د خپل وخت وتلی عالم او فقیه وه، د هغه نوم محمد بن خلدون دی.

کله، چې تونس ته راغی؛ نو سیاسي ژوند یې پریښود او د لغاتو د علم تدریس یې پیل کړ، ابن خلدون د خپل پلار څخه فقه، تفسیر او د حدیثو علم زده کړ، سربیره پر دې یې، قرائت، کتابت، د نحوې اصول او د ادب تدریس یې هم ورکړ؛ ځکه، نو مور ویلی شو، چې د ابن خلدون لومړنی استاد د هغه خپل پلار دی.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون د خپلو بنوونکو په اړه په ډیر تفصیل سره خبرې کړي دي، د ابن خلدون د خبرو څخه مالومیږي، چې د هغه استاذان ډیر لایقه او پوه خلک وه، په دې سره د هغه د قوي علم اندازه مالومیږي، هغه د خپلو بنوونکو په اړه ډیرې غیر معمولي خبرې کړي دي.

ابن خلدون په خپل کتاب (مقدمه) کې ددې خبرې ذکر کړی، چې کوم کتابونه هغه لوستل هغه په تونس کې ډیر کم پیدا کیدل.

په هغه وخت کې د مصر د الازهر پوهنتون د مروجو علومو وتلی تدریسي ځای و؛ خو، په تونس کې بیا داسې نه وه، ابن خلدون چې کومې زده کړې کړي، بې شکه چې د ازهر د پوهنتون سره برابري نه وي؛ خو، هغه چې کوم علم په تونس کې لاسته راوړ، هغه ډیر اوچت وه.

ابن خلدون په کوچنیوالي کې قران کریم حفظ کړی وه او په قرأت باندې یې پوره برلاستیا درلوده، هغه کولای شول، چې قران کریم په اوو لهجو باندې تلاوت کړي.

د ابن خلدون خپله خبره ده، چې هغه د حدیثو مشهور کتابونه موطا، صحیح مسلم شریف او صحیح بخاري شریف لوستلي وه.

سربیره پردې هغه د مالکي مذهب مشهور کتاب (مدونه) لوستلی وه او په فقهي اصولو باندې یې برلاستیا حاصله کړې وه.

ابن خلدون وايي، چې هغه د مشهور کتاب (تسهیل) نه نحو او د لغاتو علم زده کړی وه، سربیره پردې د پخوانیو عربو شاعرانو د شعرونو دیوان (دیوان حماسه) او عباسي دور زیاتي قصیدې او نظمونه یې هم لوستلي وه.

د نورو مروجو علومو په اړه ابن خلدون وايي، چې د منطق علم، د کلام علم او د فلسفې په اړه یې زیات کتابونه مطالعه کړي.

زما په نظر کله، چې ابن خلدون په قاهره او سکندریه کې وه؛ نو، هغه د فلسفې او نورو علومو مطالعه هلته وکړه؛ ځکه، د ابن خلدون د تاریخ او ځینو

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

نورو تاریخي کتابونو نه مالومیري، چې همدغه وخت کې ابن خلدون فلسفه زده کړه او په علم کې یې زیاتوالی راغی.

ابن خلدون مراکش، غرناطی، قاهرې، حلب او دمشق ته سفرونه کړي وه، دې سفرونو هم د ابن خلدون په علم او تجربو کې زیاتوالی راوست، ابن خلدون وایي، چې د شلو کلونو په عمر کې یې په تونس کې خپلې زده کړې بشپړې کړې وې او د خپلو بنوونکو څخه یې اسناد هم ترلاسه کړي وه.

د هغه وخت د اصولو مطابق، کله چې به یو شاگرد د خپل استاد څخه مروج علوم زده کړل؛ نو، استاد به یې یو سند هم ورکاوه، ددې سند مطلب دا وه، چې هغه شاگرد درس بشپړ کړی دی او اوس هغه کولای شي، چې تدریس وکړي، په سندونو کې به د بنوونکو نوم هم لیکل کیده.

په ازهر پوهنتون کې داسې سندونو رواج درلوده.

په ۷۴۹هـ یا ۱۳۴۹ ز کال کې په تونس او شاوخوا سیمو کې د طاعون ناروغي رامنځته شوه، چې زیات خلک یې ووژل.

لومړی درباري دنده

د ابن خلدون مور او پلار او نور زیات خپلوان یې ددې ناروغۍ په وجه مړه شول.

په دې وخت کې د ابن خلدون عمر شل کاله وه او د عملي ژوند پیل یې شوی وه، هغه د تونسي امیرانو نه ډیرې اجازت نامې ترلاسه کړې وې، چې کومه دنده تر لاسه کړي؛ ځکه، د هغه کورنۍ د په مختلفو دربارونو کې په لوړو چوکيو کې دندې اجراء کړې وې او کوبنس یې کاوه، چې د ځان لپاره کومه بڼه وظيفه تر لاسه کړي.

د مور، پلار او د نورو خپلوانو د مرگ په وجه د یو څه وخت لپاره غمجن وه.

د وبا په ورځو کې د هغه زیاتره خپلوان او دوستان د تونس نه موریتانیا ته ولاړل؛ خو، ابن خلدون د خپل ورور په مشوره په تونس کې پاتې شو.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د وبا د تیریدو نه وروسته د تونس امیر ابومحمد ابن خلدون وروغوښت او د سلطان ابن اسحاق منشي یې مقرر کړ، په دې وخت د ابن خلدون عمر د شلو کلو شاوخوا وه.

ابن خلدون څو کاله دا دنده تر سره کړه؛ خو، د خپلې کورنۍ د شان او شوکت غوندې د لوړې دندې د ترلاسه کولو امید یې درلوده، سلطان ابن اسحاق د یوې جگړې لپاره تونس پرېښود، مراکش ته ولاړ او ابن خلدون هم ورسره وه؛ خو، مراکش ته په رسیدو سره ابن خلدون د سلطان نه جلا شو او فاس سیمې ته ولاړ، ابن خلدون په خپله وایي، چې هغه دا ځانگړی سفر د علم د لاسته راوړلو لپاره وکړ؛ ځکه، کله چې سلطان په مراکش باندې حمله وکړه؛ نو، ستر ستر علماوو تونس پرېښود او فاس ته مهاجر شول، هلته یو علمي چاپیریال جوړ شوی وه او هلته د تکړه علماوو نه د زده کړې لپاره ښه چانس وه، د ابن خلدون د سوانحو لیکونکي ډاکټر طاحا حسین یو نیوکه کوي او وایي، کله، چې ابن خلدون د تونس کمزوری حکومت او د مراکش د سلطان قوت ولیده؛ نو هغه تونس پرېښود او د فاس خوا ته د تلو نیت یې وکړ او کله، چې سلطان ابواسحاق حمله وکړه؛ نو د مراکش نه ولاړ.

د څو ورځو د گړځیدو نه وروسته هغه د سلطان ابو عنان په خدمت کې حاضر شو، سلطان ابو عنان هغه د خپلو علماوو په ډله کې داخل کړ، دې علماوو به سلطان ته د نحوې د علم او دنیاوې کارونو په اړه مشوره ورکوله، کله به سلطان ددې علماوو تر منځ بحث هم تر سره کاوه.

څه وخت وروسته سلطان ابن خلدون خپل معتمد شخص مقرر کړ؛ خو، ابن خلدون دا دنده د زړه له کومې ونه منله او زړه نازړه وه، هغه د لوړ وزارت فکر درلوده؛ ځکه، د هغه مشرانو تل لوړې دندې اجراء کړې وې، د فاس طرف ته د هغه د تلو موخه هم د لوړې دندې تر لاسه کول وه.

ابن خلدون ډیر مایوسه شو، بلکه فکر یې کاوه، چې دی ناکام شوی دی. په دې وخت کې د بجایه د سیمې واکمن امیرمحمد مهدي په فاس کې بندي وه، ابن خلدون د لیکونو په واسطه د هغه سره اړیکه جوړه کړه، ابن خلدون غوښتل، چې د امیرمحمد سره یو ځای شي او د سلطان ابو عنان پر ضد پاڅون وکړي، ابن

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

خلدون د اميرمهدي سره د مرستي ژمنه کړې وه، که چيرې د برياو وروسته اميرمحمد مهدي واکمن شي؛ نو، ابن خلدون به د هغه وزير وي.

د دواړو دا ژمنه رسوا شوه او ابن خلدون يې زندان ته وليږه او درې کاله يې په زندان کې تير کړل.

په ۷۵۹ هـ کال کې ابوحنان ومړ او حسن بن عمر واکمن (سلطان) شو، هغه ابن خلدون د زندان نه خوشې کړ او ابن خلدون ته يې ډير زيات مال او دولت هم ورکړ.

ابن خلدون د سلطان احسان هير کړ او د حسن بن منصور سليمان سره، چې د سلطان حسن بن عمر قوي دښمن وه، د هغه سره يې اړيکې ټينگې کړې او د هغه دربار ته ولاړ.

کله، چې منصور بن سليمان فاس ونيوه؛ نو، ابن خلدون په فوخ کې ورسره وه او د محسن حسن بن عمر په ماتولو کې مصروف وه.

ددې وروسته يې د يو مراکشي امير په ملاتړ د منصور بن سليمان پر ضد پاڅون ته ملا وتړله؛ خو، د مراکشي امير هڅه ناکامه شوه او منصور بن سليمان وتوانيد، چې مراکشي امير اندلس ته وشړي.

خو، ابن خلدون د خپلې هوبښيارۍ په واسطه ځان وساته او د سلطان د خزاني معتمد مقرر شو، درباريانو دا کار خوښ نه کړ او سلطان ته يې د ابن خلدون د پخوانيو کارونو په اړه ثبوتونه وړاندې کړل.

ابن خلدون پوه شو، چې سلطان به په هغه رحم ونکړي، کله، چې سلطان د بجايه حکومت ترلاسه کړ؛ نو، ابن خلدون د هغه په دربار کې زيات اغيز پيدا کړ.

کله، چې ابن خلدون پوه شو، چې په فاس کې نور نه شي پاتې کيدای؛ نو، ويره ورسره پيدا شوه، چې کيدای شي پای به يې بد وي.

اندلس ته تگ

ابن خلدون غوښتل، چې خپلې سیمې ته ولاړ شي، هغه قلمسان ته د تلو نیت درلوده، تر څو د مراکش په تخت باندې عمر واکمن کړي، څرنگه، چې عمر په هغه باندې بدگمانه شوی وه؛ نو اجازه یې ورکړه، چې کولای شي، هر چیرې ولاړ شي.

په ۷۶۴ هـ کال کې د بیړۍ په واسطه اندلس ته ورسید، کله، چې ابن خلدون د فاس په دربار کې وه؛ نو، هغه د غرناطې د سلطان او د هغه د وزیر لسان الدین خطیب لپاره ځینې کارونه سرته رسول؛ ځکه، نو هغوی د ابن خلدون پیر گرم هرکلی وکړ.

کله، چې په ابن خلدون باندې د سلطان باور پیر شو؛ نو، هغه یې د قشتالي د پاچا دربار ته ولیږه او په اشبیلیه کې یې سفیر مقرر کړ.

کله، چې ابن خلدون قشتالي ته ورسید؛ نو، په ویار سره یې هغه ښار ولیده؛ ځکه، یو وخت د هغه د نیکونو حکومت په دې ښار کې خپل اوج ته رسیدلی وه.

پاچا هغه ته هرکلی ووايه او په دې ښار کې یې د اوسیدو اجازه ورکړه، پاچا دا ژمنه هم ورسره وکړه، چې د نیکونو ترکه به ورسپاري؛ خو، ابن خلدون د هغه مننه وکړه او د منلو څخه یې انکار وکړ.

د ابن خلدون دا سفارت پیر کامیاب وه، کله، چې بیرته غرناطې ته راغی؛ نو، پاچا زیات انعامونه ورکړل او څه ځمکه یې هم ورکړه، ابن خلدون خپله کورنۍ هم راو غوښته او ددې وروسته د شاهي دربار پورې وتړل شو.

د دربار سره د تړل کیدو وروسته، هغه د پاچا په مدحه او صفت کې څو قصیدې هم ولوستلې.

د ابن خلدون د عزت، احترام او په دربار کې د اغیز په لیدو سره د هغه پخواني ملگري ابن خطیب د هغه سره دښمني پیل کړه، ددې وروسته ابن خطیب د هغه پر ضد سازشونه پیل کړل.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په دې وخت کې د بجایه د واکمن لخوا ابن خلدون ته یو لیک رالیرل شوی وه، په لیک کې لیکل شوي وه، چې واکمن بیرته د بجایه واکمن شوی او تخت یې لاسته راوړی دی او ابن خلدون باید بیرته هلته ورشي.

ابن خلدون د پاچا نه اجازه وغوښته او په ۷۶۶ هـ کال کې د غرناطې نه د افریقا په لور روان شو.

په بجایه کې هغه ته د حاجب دنده ورکړل شوه، د درباري کارونو سربیره تعلیمي کارونه هم ور په غاړه وه.

د بجایې د واکمن د خپل ورور سره، چې د قسطنطیني واکمن وه، د دواړو تر منځ جگړه وشوه، په دې جگړه کې پاچا مړ شو.

بنار د قسطنطیني سلطان ونيوه، نوي واکمن ابن خلدون نه خوښاوه؛ ځکه، نو ابن خلدون د بسکري لوري ته ولاړ.

په بسکريه کې د اوسیدو پر وخت یې، د تلمسان د پاچا او د تونس د سلطان سره د لیک له لارې اړیکه ونيوله او دواړه یې تشویقول، چې د قسطنطیني د پاچا پر ضد جگړه وکړي.

ابن خلدون تلمسان ته د دندې د لاسته راوړلو لپاره راغلی وه؛ خو، کله، چې سلطان په مراکش باندې حمله وکړه؛ نو، ابن خلدون د تلمسان د سلطان پر ضد بغاوت وکړ، ابن خلدون بریالی نه شو او فاس ته ولاړ، هلته یې د خپلې پخوانۍ دندې د ترلاسه کولو لپاره کوښښ وکړ؛ خو، به بشپړ ډول ناکام شو.

په ۷۷۶ هـ کال کې یې مراکش پرېښود او بیا اندلس ته ولاړ، کله، چې غرناطې ته ورسید، واکمن ورته هیڅ توجه ونکړه؛ ځکه، چې سلطان ترې ډیر خفه وه، وجه یې دا وه، چې سلطان خپل وزیر د سازش په تور افریقا ته تبعید کړی وه، هغه وزیر په فاس کې اوسیده او ابن خلدون د هغه پوره ملاتړ کړی وه، سربیره پر دې د فاس واکمن د غرناطې سلطان د ابن خلدون د سیاسي چلونو نه خبر کړی وه.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون د هغه خایه ژر تلمسان ته ولاړ او د خپل یو ملگري په واسطه د تلمسان د دربار سره په اړیکه کې شو، په داسې حال کې، چې د همدغه سلطان پر ضد یې پاڅون کړی وه.

د تلمسان سلطان هغه ته کومه خاصه وظیفه ورنکړه، په دې وخت به ابن خلدون پیری وخت ارام او استراحت کاوه.

څه وخت وروسته سلطان هغه یوې کوچې قبیلې ته د یو مهم کار لپاره ولېږه، ابن خلدون زړه نازړه وه؛ خو، د سلطان د امر انکار یې نه شو کولای؛ نو، ځکه روان شو.

کله، چې د بنار نه ووته، خپله لاره یې بدله کړه او د کوچې قبیلې پر ځان د عریف کورنۍ ته ورغی، هلته یې د بېنې یو لیک ولیکه او سلطان ته یې ولېږه، دا کار په ۷۷۶ هـ کال کې شوی دی.

ددې خایه هغه د سلام کلا ته ولاړ او خپله کورنۍ یې هم هلته ور وبلله، د کلا په محل کې یې اوسیدنه پیل کړه.

ابن خلدون په کلا کې څلور کاله تېر کړل، په دې دوران کې یې تدریس او مطالعه هم کوله، هغه خپله وایې، چې خپل کتاب (مقدمه) یې په دې ځای کې لیکلی دی.

د اندلس او افریقا واکمن د ابن خلدون د خطرناک شخصیت په اړه پوه شوي وه؛ ځکه، نو د هغه لپاره په دربار کې کومه مهمه وظیفه تر لاسه کول نا ممکن وه.

ابن خلدون وایې، چې په دې ورځو کې هغه د کتابونو په لیکلو مصروف وه.

د سلام کلا کې د څلورو کلونو د تیریدو وروسته یو ځل بیا تونس ته ولاړ، هغه وایې، چې سلطان د هغه عزت او احترام وکړ او په څو ځایونو کې یې مشوري هم ورکړې؛ خو، ابن خلدون په عملي سیاست کې کومه برخه وانه خپسته.

کیدای، چې ابن خلدون خپله ځان د سیاست نه لیرې کړای وي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په دې ورځو کې ابن خلدون په غټو غټو مسجدونو کې په تدریس باندې مصروف وه او خپل زیات وخت یې په تاریخ لیکلو باندې تیره وه.

په دې علمي ډگر کې هم د ابن خلدون حریفان پیدا شو، څرنگه چې د هغه علمي شخصیت ډیر مشهور شوی وه؛ نو د تونس مفتي محمد بن عرفه، چې د یو وخت پورې د هغه ملگری هم وه، د ابن خلدون پر ضد یې د کینې ډکې ویناوې پیل کړې، ویل به یې، چې هغه ډیر خطرناک شخص دی او په ابن خلدون باندې یې څو نور تورونه هم ولگول، په دې وجه د ابن خلدون شاگردان په خپل استاذ باندې بدگمانه شول او د ابن خلدون تدریس یې پرېښود، مفتي محمد بن عرفه غوښتل، چې هغه د هیواد نه وشړي؛ خو، سلطان د هغه خبره ونه منله.

د ختیځ په لور

ددې پېښې وروسته سلطان هغه د یوې مهمې جگړې لپاره د ځان سره بوت، ابن خلدو پوه شوی وه، چې نور دلته د هغه اوسیدل ناممکن دي او خطرناک دي.

د حج د فریضې د اداء کولو پریکړه یې وکړه او په ۷۸۴ هـ کال کې د ختیځ په لور روان شو، د څلویښتو ورځو بحري سفر نه وروسته سکندریې ته ورسید، په دې وخت کې د سکندریې حکومت د ملک ظاهر (برقوق) په لاس کې وه.

په سکندریه کې یې یوه میاشت تیره کړه، هلته د اوسیدو په وخت یې د حج اراده پرېښوده او د مکې پر ځای قاهرې ته روان شو، په قاهره کې هغه ډیر مشهور شوی وه، هغه غوښتل، چې خپل قسمت دلته هم وازموي.

کله، چې قاهرې ته ورسید، د ازهر پوهنتون زیاتره طالبانو د هغه نه د تدریس هیله وکړه؛ ځکه، نو هغه په ازهر پوهنتون کې په تدریس پیل وکړ.

په قاهره کې د پاچا دربار ته ولاړ، پاچا هغه د خپلو علماوو په گروپ کې داخل کړ.

څه وخت وروسته د صلاح الدین ایوبي لخوا جوړې شوې مدرسې صلیبه کې د استاذ په حیث مقرر شو.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون، چې کله د سکندريې نه قاهرې ته ننوت؛ نو، هغه یوه نوې نړۍ ولیده، هغه د بنار د بنکلا او جلال په لیدو سره حیران شو، هغه قاهرې ته د اسلام د حکومت د مرکز نوم ورکړ.

په دې وخت کې په مصر کې ډیر آرام حکومت وه، هیڅ زور زیاتې نه وه او نه په دربار کې درباري جگړې او سازشونه وه، د مصر حکومت ډیر حاکم وه او په همدې وجه مصریانو قانون پلی کاوه.

په مصر کې قاضي مقرریدل

کله، چې پاچا د ابن خلدون لیاقت، ذهانت او علمي تکړه توب ولیده؛ نو، هغه یې په کال ۷۸۶ هـ کې د مالکي مذهب قاضي وټاکه.

ددې په اړه ابن خلدون وايي، چې هغه د قاضي القضاة دنده یوازې د پاچا د خوشاله کولو لپاره ومنله، کله هغه ددې دنده امید نه درلوده.

په مصر کې د څلورو واړو مسلکونو قاضیان موجود وه؛ خو، قاضي یوازینی شخص وه، چې د ټولو مذهبونو په اړه یې پریکړې کولې او کولای یې شول، چې هر ډول فوځي او مذهبي مسئلې حل کړي.

د قاضي القضاة د مقرریدو لپاره د کوم ځانگړي مسلک درلودل مهم نه وه، بلکه هغه د هر مذهب شخص کولای شول، چې دا دنده تر سره کړي، د قاضي القضاة صلاحیت ډیر زیات وه او د ټولو مسلکونو په اړه یې پریکړې کولای شوي، قاضي به اجتهاد هم کاوه، په مصر کې د شافعي مسلک قاضیان زیات وه.

د قاضي له دندې لرې کول

ځایي علماوو او فقهاوو د قاضي القضاة د دندې د لاسته راوړلو لپاره زیات کوبښونه کول، دا دنده د مصریانو نه بغیر نورو ته ورکول، د ځایي قاضیانو هیڅ نه خوښیده او ټول مصري قاضیان د ابن خلدون پر ضد شول، کله چې ابن خلدون د بین القصر په الصالیحیه مدرسه کې د قاضي په چوکۍ باندې کیناست؛ نو، د څلورو خواوو نه یې پر ضد سازشونه پیل شول، ابن خلدون ددې په اړه

لیکي، چې په دې وخت د مصر دربار د هر ډول بې نظمیو بنکار شوی وه، زیاتره قاضیان، مفتیان او شاهدان پست خلک وه، انصاف هېڅ موجود نه وه.

ددې حالاتو سره د مقابلي کوبنښ یې کاوه، هغه هر ډول بې نظمی پای ته ورسولې، انصاف یې رامنځته کړ، عدالتي نظام یې د کمزوری نه وساته، هغه وایي، ما ددغې دندې د لاسته راوړلو وروسته د الله تعالی د قوانینو د پلي کولو کوبنښ پیل کړ او په دې لاره کې مې هر ډول ستونزې له مخې لیرې کړې، ما هر چا ته انصاف ورکول اسانه کړل، اکثره وخت به د لوړو چوکيو او منصب خلکو غوښتل، چې پریکړې د هغوی په خوښه وشي؛ خو، ما به په هر وخت کې درستي پریکړې کولې، ما د شاهدانو بیانونه په پوره ډول څیړل او وروسته به مې پریکړه کوله، په دې طریقه به کمزرو خلکو انصاف رسیده، زیاتره بنوونکو، امامانو او شهزاه گانو به هم کوبنښ کاوه، دوی به د خپلو کړنو لپاره دروغجن شاهدان راوستل او خپل جرمونه به یې پټول، ما په ډیرو ځایونو کې د هغوی دغه کارونه بې سرپوښه کړل او هغوی ته مې سزاگانې ورکړې. ددې حالاتو نه مالومیږي، چې د ابن خلدون دښمنان زیات شوي وه، دغه خلکو د ابن خلدون پر ضد په دربار کې هم سازشونه پیل کړي وه.

ابن خلدون چې د ځان په اړه کومې خبرې وکړې، د هغه څخه یې صداقت او ایمانداري مالومیږي، د هغه هم عصره لیکوالو هم د هغه ددې کړنو تصدیق کړی دی، د بیلگې په ډول ابوالحسن لیکلي دي، چې: هغه په اصولو او ضوابطو باندې ډیر مجتهدانه نظر کاوه، عدالتي نظام به یې په ډیر لیاقت سره چلاوه، د لویو خلکو واسطې به یې په نظر کې نه نیولې.

السخاوي د ابن حجر نه نقلوي:

ابن خلدون به د خلکو سره ډیره ښه رویه کوله، هغه به دروغجنو شاهدانو ته سختې سزاگانې ورکولې، کله، به چې د چا نه خفه شو؛ نو چغه به یې کړه او د خپل ځای نه به پاڅیده، ویل به یې، دا په زندان کې واچوی.

د څو میاشتو د تیریدو وروسته یې پر ضد د سازشونو طوفان پیل شو، هغه وایي، چې هغه د شاهي سرپرستی نه محروم شو، سربیره پر دې یو بل غم هم ور

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

زیات شو، هغه یې د بنځې، ماشومانو او جائداد د لاسه ورکول وه، مصر ته په راتگ سره هغه غوښتل، چې بنځه او ماشومان دې هم دلته راشي؛ خو د تونس سلطان چې د ابن خلدون په مصر ته تگ باندې خوښ نه وه، هغوی ته یې د تلو اجازه نه ورکوله، سلطان غوښتل، چې ابن خلدون باید بیرته تونس ته راشي، د مصر د سلطان په غوښته یې د ابن خلدون ماشومانو ته د تلو اجازه ورکړه، ابن خلدون دغه د غم ډکه پېښه داسې بیانوي: زه د قاضي القضاة د چوکۍ نه محروم شوم، سربیره پر دې د غم یوه بله پېښه هم رامنځته شوه، هغه د خپلو ماشومانو د جدایی غم وه، هغوی چې په کوم بحري بیړۍ کې مصر ته راتلل، هغه په لاره کې د یو سخت طوفان په وجه له منځه ولاړه او ډوبه شوه، ما خپل ماشومان او جائداد ټول د لاسه ورکړل، دې کار زما ملا راماته کړه، ما د دندې څخه د استعفا پریکړه وکړه.

ددې پېښې وروسته تاریخپوه د قاضي القضاة د دندې هم گوښه کړای شو، هغه وايي، چې تاسو داسې فکر مه کوئ، چې زه د خپلې دندې نه لیرې کړای شوی یم، بلکه ما په خپله خوښه دنده پرې ایښې ده، هغه وايي، سلطان زما سره په ډیره ښه توگه چلند کاوه، هغه زما په غم باندې ښه پوهیده، هغ پوهیده، چې زه به په دې وخت خپله دنده په ښه طریقه سره سرته ونه شم رسولای، هغه زما د استعفی غوښتنه ومنله، عامو او خاصو خلکو زما په حالت باندې ډیر افسوس وکړ او ما سره یې همدردی وکړه، زما څخه غوښتنه وشوه، چې ژر باید راشم او خپله دنده بیا پیل کړم. ابن خلدون مور ته دا رانښايي، چې د دندې څخه لیرې کیدل د هغه پر ضد د سازشونو او دښمنیو پایله وه، ابن خلدون د خپلې دندې نه په لومړي ځل په ۷۸۷ هـ د جمادې الاول په میاشت کې، چې د ۱۳۸۵ هـ کال د جولایي سره سمون خوري لیرې کړای شو، یانې اووه میاشتې یې دغه دنده تر سره کړه، ددې وروسته هغه خپل وخت په لیکلو او زده کړه باندې تیر کړ.

هغه په ممتحیاه دارالعلوم کې تدریس کاوه، وروسته کله، چې سلطان په بین القصر سیمه کې یوه نوې مدرسه (ظاهریه برقوق دارالعلوم) په نوم تاسیس کړه؛ نو، ابن خلدون هلته د مالکي فقهې د استاذ په حیث مقرر شو، هلته یې لومړنی خطبه ډیر شانداره وه، هلته عوام او امرین ډیر زیات موجود وه، په دې خطبه کې ابن خلدون خپل فصاحت او بلاغت وښود، د سلطان مدحه او صفت یې وکړ او د

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه لپاره يې د خير دعا وکړه، هغه په دغو دواړو مدرسو کې درس ورکاوه، تر څو، چې په ۷۸۹ هـ کال کې د حج مياشت راورسيده او د حج د تلو نيت يې وکړ، سلطان هغه ته اجازت ورکړ د شعبان په نيمايي کې يې قاهره پرېښوده او د سمندر په لاره حجاز ته ورسیده، د حج د فريضي د اداء کولو نه وروسته د سمندر له لارې کوسير ته ورسید، د هغه ځايه د نيل په لاره بيرته قاهرې ته راغی، هلته په رسيدو سره يې د سلطان سره وکتل او ورته يې وويل، چې په کعبه شريفه کې يې سلطان ته زياتي دعا گانې وکړې، سلطان ترې ډير خوشاله شو او هغه يې په سلطانيه دارالعلوم کې د استاذ په ځای د مهتمم په دنده وگماره، هغه د ۷۹۱ هـ کال د محرم د مياشت پورې دا دنده اجراء کړه، د لومړي درس په دوران کې د معمول مطابق ډير زيات عام او خاص خلک راټول شوي وه، هغه اعلان وکړ، چې د امام مالک کتاب موطا به د نصابي کتاب په شکل تدريس کيږي، هغه په خپله وايي، چې د امام مالک د ژوند حالات، د هغه کارونه، نظريات او اعتقاداتو باندې يې رڼا واچوله، په پای هغه خپله خبره په ډير وياړ سره داسې پای ته رسوي: زما خطبي خلک حيران کړل، د هغوی په نظرونو کې زما لپاره ډير احترام او عزت بنکاریده، زما خطبي د هغوی په ذهنونو کې جادو وکړ، عام او خاص ټول په دې پوه شول، چې زه په يقيني ډول د خپلې دندې حقدار وم.

ادبي بوختياوي

څه وخت وروسته ابن خلدون په خپلو څيړنو او تحقيق باندې بوخت شو، هغه د خپلو سوانحو ليکل وځنډول، د ۷۹۷ هـ کال د پيل نه وروسته يې د تاريخ اړوند ليکل پيل کړل، د ۸۰۷ هـ کال پورې يې د خپل ژوند ټول حالات او کتابونه وليکل، يانې د مرگ نه څو مياشتې مخکې يې بشپړ کړل، مور به دلته د هغه د چاپ شوي کتاب پر ځای د هغه د اصلي کتابونو نه استفاده وکړو؛ ځکه، اصلي کتاب يې نسبت چاپ شويو کتابونو ته ډير مستند دی.

په دې دوران کې د هغه په ژوند کې کومه مهمه واقعه نه دی پېښه شوې، هغه د قاهرې د سلطان او د شمالي افريقا د سلطانانو تر منځ د اړيکو په بڼه کولو باندې بوخت وه، هغه د شمالي افريقا د واکمنو، الناصر قلون او بنو مارين د

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

پاچاهانو تر منځ د ليکونو د استولو او ډاليو د ليرلو ذکر کوي، هغه د هسپانوي او مصري واکمنو تر منځ د دوستانه اړيکو ذکر هم کړی دی، د تونس شاه د مصر سلطان ته د سمندر له لارې د خرو لور نسل لرونکي خره ور ليرلي وه؛ خو، په کومه بحري بېړۍ کې، چې دا خره ليرل کيدل، هغه د طوفان په وجه له منځه ولاړه، په دې بېړۍ کې د ابن خلدون خپل ماشومان وه، د مصر سلطان د تونس شاه ته د افسوس پيغام استولی وه او هغه ته يې ډيرې زياتې ډالۍ ور وليرلي، په ۷۹۹ هـ کال کې هغه يوه ډله تونس ته د خرو د اخيستلو لپاره وليرله، کله، چې دا ډله مصر ته راغلل؛ نو، د تونس او شمالي افريقا د اميرانو لخوا ورته ډيرې زياتې ډالۍ ورکول شوې وې، هغه ليکي، کله، چې عامو خلکو ته دا ډالۍ د نمايش په ډول وړندې شوې؛ نو، ما ځان ډير محترم او معزز حس کړ، ددې واکمنو تر منځ دوستي او ملگرتيا زما په وجه رامنځته شوې وه.

د بيت المقدس سفر

ابن خلدون تقريبا څوارلس کاله د قاضي القضاات له دندې گوښه وه، هغه په خپله وايي، زما پر ضد د دبنمنانو او کينه گرو سازشونه روان وه، دغو خلکو سلطان زما پر ضد بدگمانه کاوه، دغه خلک د يوې ډلې په شکل منظم وه او هغوی غوښتل، چې ماته بايد بيرته د قاضي القضاات دنده ونه سپارل شي؛ خو، کله چې دغه خلک له منځه ولاړل او سلطان هغوی بل هیواد ته تبعيد کړل؛ نو، سلطان په لومړي فرصت کې هغه ته خپله پخوانۍ دنده ور وسپارله. په دې وخت د مالکي مسلک قاضي نصيرالدين التانسي وفات شوی وه (د روژې په منځنيو کې کال ۸۰۱ هـ)، ابن خلدون دغه مهال په خپل پټي کې، چې د محياه مدرسي لخوا ورکول شوی وه، په غنمو ريبلو بوخت وه، سلطان هغه ځان ته راوغوښت او په دويم ځل يې د قاضي القضاات په چوکۍ وگماره. څو مياشتې وروسته د شوال په مياشت کې سلطان وفات شو، زوی يې الناصر فرج د هغه پر ځای واکمن شو، د حکومت حالات خراب وه او ځای ځای بغاوتونه هم ليدل کيدل، کله، چې حالات ښه شول؛ نو، ستر مؤرخ د سلطان د بيت المقدس د تلو اجازه وغوښته او سلطان هم هغه د تلو اجازه ورکړه، ابن خلدون هلته لرغونو ودانيو او خرابو شويو ځايونو ته ولاړ او هم د اقصی د مسجد، الخليل د مقبرې او نورو زيارتونو سياحت وکړ، بيت اللحم ته هم ولاړ؛ خو، هلته موجودې کلیسا ته د ورننوتو څخه

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

یې انکار وکړ، د هغې په هکله خپله داسې وايي، د عيسايانو عقیده ده، چې دوی هلته حضرت عيسى عليه السلام صليب کړی دی؛ ځکه، نو عيسايانو هلته بنکلي کلیسا ودانه کړې ده، زه ددې نه انکار کوم؛ ځکه، کلیسا ته ننوځم. ددې وروسته هغه بیرته راغی او د سلطان په هغه جلوس کې یې برخه واخیسته، کوم چې د شام نه بیرته قاهرې ته را روان وه، دا پېښه د ۸۰۲ هـ کال د روژې په پای کې شوې ده.

د ۸۰۳ هـ کال په محرم کې د دویم ځل لپاره د قاضي القضاة له دندې نه گوښه کړای شو، مور ته دا کار د هغه د دښمنانو بنکاري، د ډیر وخت راهیسې، چې د هغه او دښمنانو تر منځ یې کوم حالات وه، دده له دندې په گوښه کیدو باندې پای ته ورسیدل.

کله، چې قاهرې ته د امیر تیمور دا خبر ورسیده، چې هغه پر شام حمله کړې او ډیره وینه یې تویه کړې؛ نو، د مصر په دربار کې حالات ترینګلي شول، سلطان الناصر فرج د خپل فوځ سره د تاتاري فوځ پر ضد جګړې ته ووت، د هغه سره د فوځ سربیره زیات علماء او فقها هم مل وه، د هغه سره څلور قاضیان هم وه، چې یو په کې ابن خلدون وه، ابن خلدون د شمالي افریقا تجربو ته په کتو سره، دې سفر ته خوشاله نه وه، هغه په خپله وايي، چې سلطان ته یې ډیر حیلې او بهانې وکړې، چې ددې تګ نه پاتې شو؛ خو، بریالی نه شو او سلطان ځانګړي حاجب یشبک هغه ته ډیر عذر وکړ او زیاتې تحفې یې ورکړې، هغه یې په دې تګ باندې راضي کړ، ابن خلدون دغه پېښې لیکلي دي او پیل یې د تاتاریانو او سلجوقیانو د خروج او زوال څخه کړی دی، دغه کاروان د ۸۰۳ هـ کال په ربیع الاول کې له قاهرې څخه روان شو او د جمادی الاول په لومړۍ اونۍ کې دمشق ته ورسید، ابن خلدون او نور علماء په عدلیه مدرسه کې اوسیدل؛ خو، مصري فوځ د دمشق په شاوخوا سیمو کې د تاتاریانو سره جګړې ته ولاړ.

د امیر تیمور سره لیدل

کله، چې مصر ته دا خبر ورسید، چې امیر تیمور کوچنی اسیا نیولې او سیواس یې محاصره کړی او د شام خوا ته روان شوی دی؛ نو، سلطان خپل فوځ راټول کړ او اعلان یې وکړ، چې فوځ به یې شام ته ځي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون وايي: په دې وخت کې ما کومه دنده نه درلوده؛ خو، د سلطان سکرتر ټينگار وکړ، چې بايد د سلطان سره يو ځای لار شم، کله، چې ما د هغه غوښتنه ونه منله، هغه په ډير اکرام او احترام سره بيا رانه غوښتنه وکړه او څه ډالی يې هم راکړې، په دې زه ورسره روان شوم.

زه په دويم سبا د ميلادالنبی عليه السلام په منځ کې ورسره روان شوم، کله، چې غزې ته ورسيدو؛ نو، څو ورځې مو ارام وکړ او د نويو خبرونو انتظار مو ويست، وروسته د دمشق په لور روان شو، تر څو د تاتاريانو د راتگ نه مخکې هلته ورسيدو، د هغه ځايه په لار کې شقحب کې کوز شو او سبا سهار دمشق ته ورسيدو، په دې وخت د امير تيمور فوځ د بعلبک نه د دمشق په لور روان شوی وه.

سلطان خپله او نورې خيمې په قبه يلبغا کې ودرولې، کله، چې امير په بنار باندې په يو ځل حملې کولو نه مایوسه شو؛ نو، هغه يوه نږدې غره سره يوه مياشت تيره کړه، په دې ډول دواړه فوځونو د يو بل حرکات او سکانات په ښکاره ډول ليدلای شول، په دې دوران کې د دواړو فوځونو تر منځ درې، څلور واري کوچنۍ جگړې هم وشوې، کله، به يو لښکر بريالی کيده او کله به بل بريالی کيده.

په دې وخت ځينو اميرانو ته دا خبر ورسیده، چې ځينې هغه اميران چې مصر ته تللي، هغوی هلته خلک بغاوت ته هڅوي؛ نو سلطان پريکړه وکړه، چې بايد مصر ته ولاړ شي؛ ځکه، کيدا شي، چې د هغه په نه موجوديت کې خلک حکومت چپه کړي.

هغه د جمادى الاول په ۲۱ تاريخ د شپې روان شو، د صالحه غرونو ته ورسیده او د هغه ځايه د سمندر له لارې غزې ته ورسيد.

او بيا د شقحب له لارې مصر ته ورسیده.

په دويم سهار د دمشق خلک حيران وه؛ ځکه هغوی ته درست خبرونه نه وه رسيدلي، ددې وروسته قاضيان او فقها ماسره د ليدو لپاره د عادلېه مدرسې ته راغلل او دا پريکړه مو وکړه، چې د امير تيمور نه بايد د خپل اهل و عيال لپاره امان وغوښتل شي؛ خو، کله مو چې د کلا د نائب سره وليدل، هغه دا کار خوښ

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

نکړ او نیوکه یې وکړه؛ خو هغوی د نائب خبره ونه منله او قاضي برهان الدین او ابن مفلح الخبلی د صوفیانو د شیخ سره د امیر تیمور د لیدو لپاره روان شوه، هغه د امن ورکولو ژمنه ورکړه او بیرته یې را ولیرل، چې هغوی باید د بنار مشران او نور قاضیان ورته را ولیري.

قاضیان او نور مشران خلک بیا د امیر تیمور لیدو ته ولاړل، امیر تیمور تحفي او دالی گانې ومنلې او د امن ورکولو لیکونه یې ولیکل او هغوی یې رخصت کړل، هغه ژمنه وکړه، چې دویمه ورځ به د بنار دروازي خلاصوي او خلک به خپل کاروبار ته پریري او دا یې هم وویل، چې امیر تیمور به بنار ته ننوځي، حکومت به جوړوي او په خلکو به حکومت کوي، قاضي برهان الدین ماته خبر راکړ، چې امیر زما نوم اخیستی دی او دا یې هم ویلي دي، چې زه فوځ سره مصر ته تللی يم، که تر اوسه دلته يم، برهان الدین ورته په ځواب کې ویلي وه، چې هغه تر اوسه دلته په مدرسه کې دی او هغه د پخوا څخه دلته اوسیده، مور دغه شپه هغه ته د ورتگ لپاره چمتوالی نیوه.

د جامع جومات په انگر کې د ځینو کسانو تر منځ جگړه شوه، ځینو خلکو د امیر تیمور په خبرو باندې باور نه درلوده، زه د شپې ناوخته خبر شوم او وډار شوم، هڅې نه چې څوک مې ووژني، سهار هغو قاضیانو ته ورغلم، چې د بنار په دروازه کې راټول شوي وه، ما د هغوی نه د بنار نه و تلو اجازه وغوښته؛ خو، هغوی ونه منله، وروسته یې ماته د بنار نه د بیرون تگ اجازه راکړه.

د دروازي نه بهر مې د امیر ځیني خاص خادمان ولیدل او هغه شخص مې هم ولیده، چې د دمشق په حکومت یې گمارلی وه، ددې شخص نوم شاه ملک وه، چې دا شخص د امیر د چغتایي د قبیلې څخه وه، ما هغه ته وویل، چې خدای تعالی دې تاته اوږد ژوند درکړي، بیا مې ورته وویل، چې زه ستا یرغمل يم، هغه راته کړه، چې مور هم ستا یرغمل یو، شاه ملک ماته یوه سپرلی وړاندې کړه او د سلطان خاص خادم یې ماسره ولیره، چې ما امیر ته ورسوي، کله، چې د امیر ځیمې ته ورسیدو؛ نو، ځواب راغی، چې ما دې په هغه بله ځیمه کې، چې د ملاقاتونو لپاره ده، هلته کینوي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

کله، چې زما د نوم خبر ورکړل شو؛ نو، زما د نوم سره يې د (مغربي مالکي قاضي) الفاظ زيات کړل، تيمور زه و غوښتم او کله چې خيمي ته ورغلم؛ نو د خوراکونو قابونه يې له مخې تيريدل، دا قابونه هغو مغلو ته وړل کيدل، چې د دايرې په شکل د خيمي مخې ته ناست وه.

په داخليدو سره مې سلام وکړ، هغه خپل سر اوچت کړ، خپل لاس يې ماته راکړ او ما يې لاس چپ کړ، بيا يې ماته د کيناستو اشاره وکړه، وروسته يې يو معتبر حنفي عالم عبدالجبار بن النعمان راوغوښت، هغه د خوارزم اوسيدونکی وه، هغه يې ددې لپاره راوغوښت، چې زمور دواړو تر منځ د ژباړن دنده تر سره کړي او هغه ته يې هم د کيناستو حکم وکړ.

هغه زما نه پوښتنه وکړه، چې ته د مغرب د کومې سيمې نه راغلی يې او د څه لپاره راغلی يې، ما ورته وويل، زه د حج د فريضي د اداء کولو لپاره راوتی وم، زه د سمندر له لارې مصر ته راغلم.

تيمور زما نه پوښتنه وکړه، چې الظاهر (سلطان) ستا سره څنگه رويه وکړه، ورته کړه مې، هغه زما درجه ومنله، زما يې قدر او مهمان نوازي وکړه او د حج د سفر لپاره يې توبنه هم راکړه، الله دې په هغه رحم وکړي، تيمور زما نه پوښتنه وکړه، هغه ته څنگه قاضي مقرر کړي، ورته کړه مې، د الظاهر د وفات نه يوه مياشت مخکې د مالکي مسلک قاضي وفات شو، هغه فکر کاوه، چې ددې لپاره زه (ابن خلدون) وړ شخص يم، هغه زه په دې دنده مقرر کړم؛ خو، يوه مياشت وروسته هغه ومړ، هغو خلکو چې زه يې نه خوښيدم، زما پر ځای يې بل قاضي مقرر کړ، الله دې هغوی ته جزاء ورکړي.

بيا يې زما نه پوښتنه وکړه، ته چيرته پيدا شوی يې، ورته کړه مې، په مغرب کې دننه، چيرته چې زه د ملک الاعظم سکرتر وم.

هغه وپوښتم، په مغرب کې د دننه څخه مطلب څه دی؟.

ورته کړه مې، د هغه ځای خلک دننه هغه ځای ته وايي، چې پير وروسته پاتې وي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

بيايي پوښتنه وکړه، فاس چيرته دی؟ ورته ومي ويل، دا د غرونو په منځ کې پروت حای دی او بن مرین د حکومت مرکز دی.

ما ورته وويل، زه به ستا د لاس لاندې کار کوم. کله، چې د هغه څخه تلم؛ نو، هغه څه مې ورته وليکل، چې هغه يې غوښتنه کړې وه او هغو ليکلو ته يې کتابي بڼه ورکړه.

خپلو خادمانو ته يې اشاره وکړه، چې ده ته د خيمي څخه ډوډۍ راوړي، ډوډۍ يې د هغې خيمي څخه راوړه، چې د (رشته) په نوم يادیده او ددې خيمي خلک د ډوډۍ په تيارولو کې زيات ماهر وه، د خوراکونو څو ډوله قابونه يې راوړل او زما مخې ته يې کيښودل، زه ودریدم، هغه مې واخيستل، ومې خوړل او ومې څښل، دا کار امير تيمور ډير خوښ شو.

بيا کيناستو او ټول غلي وو، هغه کار چې د شافعي مسلک د قاضي القضاة صدرالدين المناوي سره شوی وه، په ويره کې يې اچولی وم.

ما وويل، الله دې تا ته بری در په برخه کړي! د نن نه ديرش، څلويښت کاله پخوا زه ستا د ليدو ليواله وم، ژباړونکي عبدالجبار وويل، او ددې وجه څه وه؟

ورته کړه مې: ددې دوه وجې دي، لومړی هغه يې داده، چې ته سلطان العالم او د نړۍ حاکم يې، زه يقيني يم، چې د ادم عليه السلام نه واخله، تر دې وخت پورې به ستا په شان کوم بل واکمن نه وي تير شوی، زه د هغو خلکو څخه نه يم، چې بې ثبوت خبرې کوي، زه د علم خاوند يم او دا خبره ثبوت ته رسولی شم، وروستني او مخکيني ټول پر دې خبره متفق دي، چې د نړۍ زيات خلک په دوه گروپونو باندي ويشل شوي دي، عربان او ترکان، تاسو بڼه پوهيرئ، چې عربان هغه وخت قوي شول، چې کله هغوی د خپل مذهب په پيروي کولو باندي د حضرت محمد صلی الله عليه وسلم پر شاوخوا باندي راټول شوه او د ترکانو خبره داده، چې د ايران د واکمنو سره جگړې او د افراسياب لخوا د ايرانيانو او خراسان نيول، او د نړۍ ستر پاچاهان، هغه که کسری، قيصر، سکندر او يا هم بخت نصر وي، هغوی (ترکانو) ته نشي رسيدای، کسری د ايرانيانو پاچا وه؛

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

خو، ايرانيان له ترکانو سره کله جگړه کولای شي، بخت نصر د بابل او نبطيانو حاکم وه، د هغه او ترکانو جگړه؟.

دويمه وجه، چې زه يې د امير تيمور د ليدو ليواله کړی وم، هغه داده، چې ستا په اړه ماته او ستا ټوله قيصه په مغرب کې ما اوريدلې ده.

هغه ماته وويل، تا د کسری، قيصر او سکندر تر څنگ د بخت نصر نوم هم واخيست، په داسې حال کې، چې بخت نصر هغوی ته نه شي رسيدای، هغوی ټول ستر پاچاهان وه.

هغه بيا زه وپوښتم، بخت نصر د کومو خلکو پورې تړلی وه؟ ورته کړه مې، د هغه په اړه په خلکو کې اختلاف موجود دی، ځينې وايي، چې د نبطيونو سره يې اړيکه درلوده، يانې د بابل د وروستيو پاچاهانو سره او ځينې وايي، چې هغه د لرغونو ايرانيانو څخه وه.

هغه وويل: ددې مطلب دا شو، چې هغه د منوجهر د اولادې څخه وه؟

ورته کړه مې، هو دا درسته ده او همداسې مشهوره هم ده. خپلو خبرو ته يې دوام ورکړ او ويې ويل: مور د خپلې مور له طرفه د منوشهر سره اړيکه لرو، ما ژباړونکي ته وويل، دا دويمه وجه وه، چې زما په زړه کې يې د امير تيمور سره د ليدو ليوالتيا پيدا کړې وه.

بيا امير وويل: د بخت نصر په اړه په دې دوه نظرونو کې ستا لپاره کوم نظر قوي برينې؟ ورته کړه مې، هماغه چې هغه د بابل د وروستيو پاچاهانو څخه وه (نبطيانو څخه)؛ خو، هغه دويم نظر ته ترجيح ورکړه، ورته ومې ويل، رايې د طبري نظر وگورو، چې هغه څه وايي، هغه داسې مؤرخ دی، چې څوک د هغه په رايه باندې د بل چا رايې ته ترجيح نه ورکوي، هغه وويل، د طبري د قول منل خو واجب نه دي، ژباړونکي دې ايراني او عربي کتابونه راوړي او تا سره دې بحث وکړي، ورته کړه مې او زه به د طبري په رايه باندې بحث کوم، په دې سره بحث ختم شو او هغه چوپ شو.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه ته خبر ورکړل شو، چې د بنار دروازه خلاصه شوې ده او قاضیان د خپلې ژمنې د پوره کولو لپاره بیرون راوتی دي.

د تکلیف د لرلو سره، هغه زموږ له مخې نه اوچت شو او په اس باندې کینول شو، په زین باندې کیناست او څلورو خوا باجې وغږول شوې، هغه د دمشق په لور روان شو او تربت منجک سیمې ته نږدې کوز شو.

هلته، یې مجلس جوړ کړ، د بنار قاضي او مشران یې خدمت ته حاضر شول، زه (ابن خلدون) هم هلته حاضر شوم، وروسته یې هغوی رخصت کړل او خپل نائب شاه ملک ته یې امر وکړ، چې هغوی دولتي تقدیرنامې ورکړي؛ خو، ما ته یې د کیناستو اشاره وکړه او زه یې مخې ته کیناستم.

هغه امرین یې راوغوښتل، چې د تعمیرونو د جوړولو لپاره یې گمارلي وه، هغوی انجینران راوستل او د کلا شاوخوا اوبو په اړه یې خبرې وکړې، چې ایا کولای شو، دغه اوبه بیرون وباسو، هغوی تر ډیر وخت پورې په دربار کې ناسته وه او بیا یې رخصت کړل.

ما ته یې هم رخصت راکړ او د بنار دننه خپل ځای ته راغلم، زه په خپل کور کې بند وم، څرنګه، چې هغه ما نه د مغرب د حالاتو غوښتنه کړې وه، ما یې په لیکلو باندې پیل وکړ، په څو ورځو کې مې دا کار پای ته ورساوه او کله، چې مې د هغه خدمت ته وړاندې کړل؛ نو، زما له لاسه یې واخیستل او خپل سکرتر ته یې امر وکړ، چې مغولي ژبې ته دې وژباړل شي.

له دې وروسته هغه په ډیر قوي شکل سره بنار کلابند کړ، د کلا مقابل لوري ته یې، منجنیقونه، د اور او کانو و وړولو ماشینونه او درز اچونکي توپونه ودرول، دا کار په څو دقیقو کې وشو، محاصره نوره هم تنګه شوه او د کلا دیوالونه درز شول، په کلا کې داسې خلک وه، چې د امیر خدمت یې کړی وه؛ نو، ځینو ساتونکو د امیر نه د امان غوښتنه وکړه، امیر هغوی ته امان ورکړ او د امیر مخې ته راوستل شول، کلا یې له منځه یوړه او د کلا ټولې نښې یې له منځه یوړې.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په هغو ورځو کې، چې زه د سلطان سره اوسیدم، ټیک په هماغه ورځ، چې هغه کومو خلکو امان ورکړی وه، د کلانه یو شخص راووت، دا شخص د مصر د خلیفه گانو له اولادې څخه وه او الحاکم عباسي د کورنۍ څخه وه، هغه خپل ځان د امیر مخي وړاندې کړ او ویې ویل، چې: زما په معامله کې ما سره انصاف وکړه او ما ته خپل خلافت وسپاره؛ ځکه، هغه زما د مشرانو میراث دی.

سلطان تیمور ورته وویل: زه ستا لپاره قاضیان او فقها راغواړم او هغوی چې کومه پریکړه وکړه، هماغه به پلي کوم.

بیا تیمور قاضیان او فقها راوغوښتل، زه یې هم د هغوی سره ور وغوښتم، مور هغه ته ورغلو، هغه شخص، چې د خلافت غوښتنه یې کوله، هغه هم حاضر شو، عبدالجبار وویل، دا د عدالت او انصاف ځای دی، هر څه چې وایې، هغه ووايه.

هغه شخص (الحاکم) وویل: دا خلافت زما او زما د مشرانو حق دی، هغه روایت بیخي درست دی، چې وایې، تر څو چې نړۍ وي، خلافت به د عباسیانو سره وي، زه د هغو خلکو په نسبت، چې نن په قاهره کې واکمن دي، د خلافت ښه حقدار یم؛ ځکه، چې دا زما او زما د مشرانو روا حق وه او دی او دغه شخص بغیر د کوم قانوني سند نه تر لاسه کړی دی.

عبدالجبار زموږ هر یو نه غوښتنه وکړه، چې بحث وکړو، مور د څه وخت لپاره چوپ وو، وروسته هغه زموږ څخه وپوښتل، تاسو ددې روایت په اړه څه وایې؟

برهان الدین ابن مصلح ځواب ورکړ، دا روایت درست نه دی او بیا یې زما نظر وغوښت، څرنگه چې وویل شول، دا روایت درست نه دی.

سلطان تیمور وویل: ښه، نو بیا ولې تر اوسه پورې خلافت د عباسیانو په لاس کې وه؟ هغه دا خبره نیغه ماته وکړه او ما ورته وویل:

الله تعالی دې تاته بری درکړي، د پیغمبر علیه السلام د وفات نه وروسته د مسلمانانو تر منځ په دې اړه اختلاف موجود دی، چې ایا په مسلمانانو باندې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

واجب دي او كنه، چې هغوی په دنیاوي او اخروي کارونو کې د ځان لپاره یو والي (مشر) وټاکي، د یوې ډلې نظر دادی، په دې ډله کې خوارج هم شامل دي، چې والي ټاکل واجب نه دي؛ خو، اکثریت وايي، چې ولایت واجب دی، ددې واجبییت سند څه دی؟، ټول شیعیه د حدیثو په وصیت باندې ټینګار کوي، هغوی وايي، چې پیغمبر علیه السلام حضرت علي (ک) ته د خلافت وصیت کړی وه؛ خو، حضرت علي (ک) وروسته د شیعیه گانو تر منځ دومره اختلافات رامنځ ته شول، چې شمارل یې ناممکن دي. د اهل السننو ټولو علماوو ددې وصیت څخه انکار کړی دی، هغه د واجبییت سند اجتهاد بولي، ددې څخه یې مطلب دادی، چې مسلمانان باید د ځان لپاره یو بالیمان، پوه او وړ شخص مشر وټاکي، تر څو د دوی امور په ښه طریقه سره سرته ورسوي او دوی باید په ټاکلو کې زیات احتیاط وکړي.

کله، چې علوي ډلې زیاتې شوې؛ نو، د وصیت په رایه یې خلافت منتقل کړ، د محمد بن حنیفه د کورنۍ نه عباسي کورنۍ ته ورسیده، محمد بن حنیفه، محمد بن علي بن عبدالله بن عباس ته وصیت کړی وه، هغه خراسان ته هم خپل استازي لیرلي وه، هلته ابو مسلم دغه دعوت پر مخ وړه، دی د خراسان او عراق واکمن شو، ابو العباس سفاح د عباسي خلافت مشر وټاکل شو، هغه د اهل السننو او شیعیه ډلو څخه یې د بیعت غوښتنه وکړه او هغوی د خلیفه په توګه قبول کړ.

سفاح خپل ورور منصور ځای ناستی مقرر کړ او منصور خپل زامن خپل ځای ناستي وټاکل، په دې ډول خلافت په عباسیانو کې د جانشین ټاکلو یا د خلکو د خوښې مطابق پاتې شو، المستصم په بغداد کې وروستی عباسي خلیفه وه، هلاکو خان ووژلو او خلافت یې ړنګ کړ، پاتې کورنۍ یې یې قاهرې ته راغله، په دوی یو احمد الحاکم وه، چې د الراشد د اولادې څخه وه، هلته د الظاهر بیبرس لخوا د حل او عقد او فقهاوو په مشوره خلیفه وټاکل شو، دا خلافت نن دغه شخص ته (چې په مصر کې واکمن دی) ورسید، ددې پېښو څخه بغیر نور ماته د کومي بلې خبرې علم نشته.

تیمور هغه دعوه دار ته مخ وړ وړاوه او ورته وپي ويل: تا د قاضیانو او فقهاوو خبرې واوریدې او ددې څخه مالومیري، کوم خلافت چې ته زما څخه

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

غواړې، هغه ستا حق نه دی، ته بیرته لار شه او خدای دې تاته سمه لاره در وښي.

د امیر تیمور نه وروسته د قاهرې په لور

کله، چې ما د تیمور سره لیدل، په دې وخت کې زما یوه ملګري، چې د هغه خلکو د رسم او رواج نه خبر وه، ماته مشوره راکړه، چې زه باید امیر ته یو قیمتي تحفه واخلم، ما هم د کتابخانې څخه د قران شریف یوه ښکلې نسخه، یو ښکلې جای نماز او یوه د ابوبصیري ښکلې قصیده، چې د حضر محمد صلی الله علیه وسلم په اړه یې ویلې وه، د ځانه سره واخیستل او د مصر د متایانو یو ډبه مې هم د ځانه سره واخیسته او د تیمور خدمت ته حاضر شوم، په دې وخت کې هغه د قصر االبلق په دربار کې وه.

کله، چې هغه زه ولیدم؛ نو، ودریده او راسته طرف ته یې د کیناستو اشاره وکړه، زه کیناستم، دواړو خواوو ته د چغتایي د قبیلې مشران هم ناست وه، خادمانو تحفې واخیستي او تیمور زما په طرف متوجه شو، کله، چې یې د قران شریف نسخه ولیده؛ نو، ودریده او نسخه یې په خپل سر باندې کینسوده، بیا مې د هغې مخې ته قصیده وړاندې کړه، هغه د قران شریف او قصیدې په اړه زما څخه څه پوښتنې وکړې او ما هغه څه ورته وویل، چې ماته مالوم وه، بیا مې د هغه مخې ته جای نماز وړاندې کړ، هغه واخیست او ښکل یې کړ، د متایانو ډبې مې هم ورکړ، هغه د رسم مطابق یو څو متایي واخیستل او نور یې په خلکو باندې تقسیم کړل، هغه ټولې تحفې قبولې کړې او د خوښۍ اظهار یې وکړ.

ما د خپل ځان او هلته د موجودو دوستانو په اړه څه ویل غوښتل، ورته کړه مې، الله دې ستا مرسته وکړي، زه ستا حضور ته څه ویل غواړم، هغه وویل، ووايه او ما داسې وویل:

زه په دې ملک کې دوه ډوله مهاجر (اجنبي) یم، لومړی دا چې زه د خپل هیواد مغرب نه لیرې یم، دویم دا چې زه د قاهرې نه هم لیرې یم، زما کورنی او قوم هلته په قاهره کې دي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه راته وويل، ووايه، څه چې ته غواړې هماغسې به وکړم، ما ورته کړه، دې وطن نه ليرې والي زما د زړه ټول خواهشات د ياده ويستي دي، خدای دې تاته بریا درکړي، تاسو ماته ويلای شئ، چې زه څه غواړم؟.

هغه راته وويل، د بنار نه بهر لښکرگاه ته زما خواته راشه، زه به ستا لوی لوی خواهشات پوره کړم.

ما ورته وويل، تاسو د خپل نایب شاه ملک په نوم زما په اړه حکم صادر کړئ، هغه اشاره وکړه، چې امر دې اجراء کړای شي، ما د هغه مننه وکړه، دعا مې ورته وکړه او ورته کړه مې، زما يوه بله غوښتنه هم ده.

هغه وپوښتم، هغه څه؟

ما ځواب ورکړ، د قران شريف معلمين، دا معتمدین، دا دفتري خلک او نوره عمله، چې د مصر سلطان پرې ايښي دي، دا ټول ستا د لاس لاندې دي او پاچا به د هغوی نه، نه بي پروا کيږي.

هغه ماته وويل، ته د هغوی په اړه څه غواړې؟.

ما ورته کړه، د امن ليک (امان نامه).

هغه خپل کاتب ته وويل، چې امان نامه دې وليکي.

ما د هغه مننه وکړه، دعا مې ورته وکړه، د کاتب سره بيرون راغلم، تر دې چې کاتب امان نامه وليکله، شاه ملک د سلطان نه پرې مهر ولگوه، بيا زه خپلي خونې ته راغلم.

کله، چې د تيمور د تگ وخت راغی او د دمشق د پريښودو اراده يې وکړه؛ نو، زه يې يوه ورځ خدمت ته حاضر شوم، هغه راته وويل، چې ايا ستا سره دلته کومه کچر شته؟.

ورته کړه مې، هو!

هغه راته وويل، ايا هغه بڼه ده!

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ورته ومي ويل، هو!

هغه راته وويل، ايا ته به هغه ونه پلوري؟ زه غواړم ستا نه يي واخلم؟.

ما ورته وويل، الله دې تا ته بریا درکړي، زما غوندي شخص، ستا غوندي شخص سره کله معامله کولای شي؛ خو، زه به يي هڅي ستا خدمت ته وړاندې کړم او که چيرته نور داسې ځناور هم زما سره وي، ستاسو خدمت ته به يي وړاندې کړم.

په دربار کې زما په موجوديت کې، کچر راورل شو او بيا مي ونه لیده.

يو ورځ بيا زه د هغه په خدمت کې حاضر شوم، هغه راته وويل، ايا ته قاهرې ته ځي؟.

ما ورته وويل، الله دې تاته بریا درکړي، زما غواړم، چې ستا خدمت وکړم؛ ځکه، تا ما ته پناه راکړې او زما کفالت دې کړی دی، که د قاهرې سفر ستا د خدمت لپاره وي، بنه خبره ده، زه به ستاسو لپاره لار شم، زما په زړه کې د قاهرې د تگ اراده نشته.

هغه راته وويل، نه! ته به خپلې کورنۍ او خلکو ته ولاړ شي.

ما د تيمور سره خدای پاماني وکړه او رخصت مي ترې واخيست.

زما او د قاصد تر منځ د لارې پر سر اختلاف رامنځته شو، د يو بل نه جلا شو، هغه د خپلې او د خپلې ډلې سره روان شو، د قبائلو يوې ډلې زموږ لاره ونيوله او هغه څه، چې زموږ سره وه، ټول يي راڅخه واخيستل، ځان مو ترې خلاص کړ او يو کلي ته ورسيدو، په داسې حال کې، چې تقريبا بربنډ وو، دوه، درې ورځې وروسته الصببيه ته ورسيدو، هلته مو نوې جامې واغوستې، بيا صفر ته روان شو او هلته هم څو ورځې تم شو.

بيا کوچنی اسيا ته ورسيدو، هلته مو يوه بيړۍ وليده، چې د سلطان بن عثمان وه، د مصر طرف ته روانه وه او يو سفير هم په کې وه، چې پيغام يي د ځان سره اخيستی وه او بيرته روان وه، د هغوی سره سپاره شو او غزې ته ولاړو، هلته

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

کوز شوم، بیا د هغه خایه قاهرې ولایم، زه د ۸۰۲ هـ کال د شعبان په میاشت کې هلته ورسیدم.

ما د مغرب واکمن ته یو لیک ولیکه، هغه څه چې زما او د تیمور تر منځ تیر شوي وه، هغه مې ورته ولیکل.

د لیک یوه برخه به یې دلته رانقل کړو:

زما سره د هغه د ملاقات پرته بله کومه لاره نه وه، زه د هغه سره ۳۵ ورځې وم، هر سهار او ماښام به د هغه خدمت ته حاضریدم، بیا یې زه رخصت کړم او په ډیر خوښ حالت کې یې ماته رخصت راکړ او زه بیرته قاهرې ته راغلم.

هغه ما نه کچر و غوښت، ما ورکړ، هغه، هغه اخیستل غوښتل؛ خو، ما مناسبه ونه گڼله او همداسې مې ورکړه. هلته د سلطان فرج یو قاصد موجود وه، بیا یې د هغه په لاس ماته د کچر قیمت راولیره او ما د الله تعالی شکر اداء کړ، چې د دنیاوې غمونو نه یې نجات راکړ.

دغه تاتاري خلک د جیحون د صحرا څخه راوتی دي، دغه علاقه د جیحون او چین تر منځ پرته ده، د دوی مشهور مشر چنگیز خان وه، سلجوقیان یې مات کړل او عراق پورې سیمې یې فتحه کړې او خپل سلطنت یې په خپلو درې ځامنو چغتایي، طولي او دوشي خان باندې تقسیم کړ.

چغتایي په ټولو کې مشر وه، هغه ته یې ترکستان، کاشغر، الصاغون، الشاش، فرغانه او جیحون ورکړل، طولي ته خراسان، عراق، فارس، سجستان او سند ورکړل شول، د هغه ځوی هلاکو وه او دوشي ته بلاد او د خوارزم ترکستاني حصه ور په برخه شوه.

د هغوی یو بل ورور هم وه، د هغه نوم اوقدائي وه، دی د ټولو مشر (سردار) وه، هغه ته به یې خان وایه، دا نوم په اسلامي هیوادونو کې د خلیفه د لفظ مترادف دی، د هغه کوم اولاد نه وه او مړ شو.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هلاکو بغداد، عراق، فرات او دیار بکر و نیول، شام یې هم فتحه کړ، هغه شام پریښود او ولار؛ مگر، اولادې یې خو خلې لښکر کشی پری وکړې؛ خو، د مصر سلطانانو هغوی په شاه کړل، د هلاکو د اولادې حکومت د ۷۴۰ او ۷۴۹ هـ کلونو تر منځ ختم شو.

بیا د اتمې پیړۍ په اوومه یا اتمه لسيزه کې، د چغتایي کورنۍ یو بل امیر راپورته شو، چې امیر تیمور ورته ویل کیږي، په عوام کې د تمر په نوم مشهور دی.

امیر تیمور د ډیرو قوي پاچاهانو څخه دی، ځینې خلک علم د هغه پورې تړي، دوی د علي (رض) کورنۍ ته ډیر احترام لري، ځینې خلک د دوی پورې جادوګري هم تړي؛ خو، ما په کې هیڅ ونه لیدل او دا خبره درسته نه ده، حقیقت دادی، چې هغه (تیمور) ډیر ذهین او د بصیرت خاوند دی.

د هغه عمر د ۶۰ یا ۷۰ کلونو تر منځ دی، په یو جګړه کې یې راسته پښه لګیدلې ده، ګوډ دی، کله، چې نږدې ځي؛ نو، پښه یې ورپسې ځنګیري؛ خو، کله، چې لیرې ځي؛ نو، خلک یې اوچتوي او بیا بوځي.

په هر حال، د خدای فضل دی، ملک د خدای دی او هغه یې، چې هر چاته وغواړي ورکوي یې.

په قاهره کې د قاضي په حیثت په دریم، څلورم او پنځم ځل ګمارل

ابن خلدون وایي:

کله، چې زه د امیر تیمور سره وم، په قاهره کې زما د مرګ خبرې خپرې شوي وې، د مالکي مذهب یو شخص جمالالدین الاقفهسي د قاضي په دنده ټاکل شوی وه، دا شخص د قوي حافظې خاوند وه، لوی عالم او یو دینداره انسان وه، په مذهبي امورو کې ډیر محتاط وه هغه ددې کال په جمادې الاول کې مقرر شوی وه، کله، چې زه قاهرې ته ورسیدم، هغه ما ته متوجه شو، هغه د شعبان په اخر کې ماته په خپله خوبه دنده وسپارله، زه بیا قاضي شو، ما په ډیره بڼه توګه دنده تر سره کوله او ټولې شخصي دښمنۍ او تریبګنۍ مې هیرې کړې.

هغه خلکو زما مخالفت پیل کړ، کومو چې په ایماندارۍ سره پریکړې نه کولې او هغوی د خپلو نفسونو سره انصاف هم نه کاوه، هغوی د سلطان نه غوښتل، چې یو بل مالکي قاضي جمالالدین ابساطي دې مقرر کړای شي، دې شخص خپلو دوستانو څه رشوت هم ورکړ او په خپلو پریکړو کې یې د تخفیف ژمنه هم وکړه، خدای دې د هغوی سره حساب وکړي، هغه یې د ۸۰۴ هـ قمری کال د رجب په پای کې قاضي مقرر کړ، سلطان په خپله پریکړه بیا غور وکړ او هغه یې د همدې کال په پای له دندې گوښه کړ، زه بیا قاضي شوم، حالات هماغسې وه، ابساطي یې د ۸۰۶ هـ کال په ربیع الاول کې بیا قاضي مقرر کړ، د حل او عقد مشرانو زه بیرته د همدې کال په رجب کې قاضي مقرر کړم؛ خو د همدې کال په شعبان کې یې بیا زه گوښه کړم او ابساطي یې د قاضي په حیثیت وټاکه، په دنیاوي کارونو کې ټولې کړنې د الله تعالی دي.

۲۳ کاله په مصر کې

ابن خلدون په مصر کې ۲۳ کاله تیر کړل د (۷۸۴ - ۸۰۸) پورې؛ خو، دومره د غمه ډک او خطرناک نه؛ مگر، دلته ابن خلدون زیاتې مادي گټې ترلاسه کړې.

هغه ژوند، چې ابن خلدون په شمالي افریقا کې تیر کړی وه، هغه ډیر خطرناک او د ستونزو نه ډک وه، د هغه ځای ژوند به، کله د غربت سره مخ کړ او کله به یې لوړو پوړیو ته ورسوه، په مصر کې ابن خلدون د یو عادي فرد په څېر ژوند کاوه، د سیاسي چارو سره یې هیڅ تړاو نه وه؛ مگر، په شمالي افریقا کې په سیاست کې برخه اخیسته، په مصر کې یې سیاسي کالي وغورځول او د یو عالم، فاضل او محقق شخص کالي یې په تن کړل، په مصر کې ورسره د دوه سترو کارونو سره مخ شو، یو یې د کورنۍ له منځه تلل او بل د ستر فاتح امیر تیمور سره لیدل.

په علمي کارونو، کې، یې دوه سترې لاسته راوړنې درلودې، یانې مشهور کتابونه تاریخ او مقدمه یې ولیکل، دا کتابونه یې مصر ته د راتگ نه مخکې بشپړ کړي وه، مور ته په دې اړه مالومات نشته، چې په مصر کې د اوسیدو په دوران کې یې کوم کتاب لیکلی دی او کنه، هو! هلته سترې کتابخاني موجودې وې او

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

کیدای شي، چې د خپل کتاب په درستولو کې یې د هغو مأخذونو نه گټه اخیستي وي، هغه په مصر کې د خپل ژوند ټول حالات د مرگ د وخت پورې ولیکل، کله، چې په شام کې وه؛ نو، شمالي افریقا د هیوادونو په اړه یې تفصیلي لیکنې وکړې او هغه یې د امیر تیمور مخې ته وړاندې کړې، په دې کې هیڅ شک نشته، چې د خطبو او تدریس پر مهال یې خپل نظریات او فلسفه هم بیان کړې ده.

په خپل وتلي کتاب مقدمه کې د مصریانو په اړه داسې لیکي:

مصری داسې قوم دی، چې د عیش، عشرت او د لوبو له نندارې نه بې پروا دی، د ژور فکر او راتلونکي لید خاوندان دي. ابن خلدون وايي، چې ددې وجه د مصر پریوت (موقعیت) دی، د مصر اقلیم هم د مصر په خلکو باندې ژور اغېز لري، په دې وخت کې د مصر واکمن یو د بل سره په جگړو بوخت وه او د حسد او کینې فضا موجود وه.

د هغه په خطبو کې به وتلی مؤرخ او د حدیثو ستر استاد او پوه ابن حجر عسقلاني هم موجود وه، ابن حجر په خپل کتاب (د مصر قاضیان) کې وايي، چې، زه به زیاتره وخت د هغه خطبو ته حاضریدم او د هغه د علم په ځانگړي ډول د تاریخ د علم نه به مې ډیره استفاده کوله، هغه د علم خزانه وه، یو ستر شاعر وه او یو بڼه نقد کوونکی هم وه، په حکومتي اصولو او حکومت باندې بڼه پوهیده.

ددې تر څنګ ابن حجر په ابن خلدون باندې څه نیوکې هم کړيدي، هغه وايي، ابن خلدون یو تکړه مؤرخ وه؛ خو، په حقیقي علم باندې دومره نه پوهیده، په ځانگړي ډول د ختیځو هیوادو په تاریخي پېښې باندې یې پوره برلاستیا نه درلوده، مقریزي د هغه د کتاب ستاینه کړې؛ خو، ابن حجر پرې نیوکه کړې ده، ابن حجر وايي، هغه څه چې د ابن خلدون کتاب مقدماتي ته یې بریا ورکړې، هغه د هغه د بیان طرز او په مهارت سره د الفاظو بیان دی، ابن حجر د هغه قاضي توب په اړه وايي، چې، ابن خلدون ډیر جدي وه، په داسې حال کې، چې مصریان د دومره جدییت او سختوالي سره عادي نه وه، هغه د لوړ پوړو، کاتبانو، چارواکو او شاهدانو سره د حد نه زیاته سختي کوله، ابن حجر په خپلو لیکنو په ابن خلدون باندې ډیرې نیوکې کړي دي، ابن حجر وايي، ابن خلدون د خلکو سره

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

مینه کمه او نفرت یې زیات کاوه، د خلکو سره به ډیر په توند حالت کې مخ کیده، د عدالت خونې نه بهر به یې نرمې کوله، خلکو هېڅ نه خوښوه او خلک به هغه نه لیرې گرځیدل.

دغه خبرې او نیوکې د شخصي تعصب او کینې ښکارندوی دي، د ستر مؤرخ ابن خلدون یو ستر دښمن البش بشي نومیده، بشي د ابن خلدون سرسخت دښمن وه، هغه هم د مصر دقاضیانو تاریخ لیکلی دی، د هغه لیکل شوی کتاب زما په لاسونو کې نشته، د هغه خبرې یوازې ابن حجر په خپل کتاب رانقل کړي دي.

د ابن حجر ذکر شوی خبرې ډیرې عجیبې دي، هغه د ستر مؤرخ د شخصیت دتیتولو عجیبه کوښښ کوي، د ابن حجر په شان نور سترو فقهاوو هم په ابن خلدون باندې نیوکې کړي دي، لکه، جمالالدین البشي ښ، الرقيقي او بدرالدین العيني، دغه جگړ د نهمې هجري قمري پېړۍ پورې لیدل کيږي.

د ابن حجر شاگرد السخاوي هم په ابن خلدون باندې ډیرې نیوکې کړي دي، سخاوي د دروغو پېښو، غلطو نیوکو او دروغجنو داستانونو له مخې په هغه باندې نیوکې کړي دي، چې خپله کینه او حسد یې په خپل کتاب (الدعوة اللحمي) کې ښه څرگند کړی دی؛ خو، په خپل یو کتاب کې یې، د ابن خلدون د کتاب مقدمې ستاینه کړې ده.

بل خوا، داسې یوه ډله هم وه، چې د ابن خلدون د کړنو او خدمتونو ستاینه کوله، دوی هر وخت د هغه خیر غوښت، ددې ډلې مشري تقي الدین المقریزي کوله، دی په ځوانۍ کې د ابن خلدون درسونو ته حاضریده او د هغه د علم، نظریاتو او افکارو څخه ډیر اغیزمن شوی وه، مقریزي به د ابن خلدون نوم ډیر ستر یاداوه، هغه ته یې د (زمور سردار، زمور استاد، ستر مفکر، نابغه، باعمله عالم، بې جوړې قاضي) لقبونه ورکړي وه، په خپل کتاب (السلوکی) کې یې د ابن خلدون د مصر او شام د حالاتو ذکر کړی دی، هغه په خپل یوه کتاب (درود العقود الفریضه) کې د ابن خلدون کتاب (مقدمه) یو ستر شهکار بللی دی، هغه وایي، دا یو بې مثاله کتاب دی، ددې په شان کتاب لیکل د نورو خلکو و وس کار

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

نه دی، دا یو ډیر علمي او سائنسي کتاب دی، دا کتاب د کائناتو په حالاتو باندې خبرې کوي او د بیان انداز یې بې مثاله دی.

ابن حجر د مقریزي د ستاینې مخالفت کړی دی، ابن حجر او شاگرد یې السخاوي د مقریزي خبرې دروغ بللي دي، ابن حجر وايي، چې مقریزي فاطمي وه او د ابن خلدون ملاتړی وه، وروسته وايي، چې مقریزي د ابن خلدون په موقف باندې نه پوهیده.

د مقریزي تحقیق، توضیح او تشریح د ابن خلدون سره زیات ورته والی لري، مقریزي د قومونو د زوال په اړه درې ټکي وړاندې کړي دي.

۱- د حکومت په لوړو څوکیو باندې د بدو اشخاصو ټاکل، که مذهبي خلکو وي که نظامي، د هغو لوړو خلکو جهالت، کم علمي او نا اهلي.

۲- د ځمکو د ټيکې ورکولو لوړوالی نسبت عام تولید ته.

۳- د پیسو قیمت غورځیدل.

ددې درې عواملو تائید په مصر او نورو اسلامي ملکونو کې هم شوی دی.

وروسته هغه په ټولنیز حالت باندې خبرې کوي او مصري ټولنه په اوو طبقو باندې ویشي.

۱- دولتي چارواکي

۲- سوداگر، ځمکوال او نور امرین

۳- دوکانداران او نور کوچني سوداگر او کوچني ځمکوال

۴- بزگر او مزدوران

۵- غریبان، فقها او طالبان

۶- گارگران، فنکاران او ټیټ رتبه خلک

۷- زیات غریب خلک، چې په خیرات باندې خپل ژوند تیروي

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په ټولنيزو چارو کې مقريري د خپل استاذ ابن خلدون نه اغيزمن شوی دی او د خپل استاذ د تحقيق او څيړني لار يې نيولې ده، لکه، څرنګه چې مو په پورتنۍ مثال کې وليدل. ابن خلدون هم په خپل کتاب (مقدمه) د قومونو په عروج او زوال باندې خبرې کړي دي، د هغوی علتونه يې، پيسې، محصولات، عدالتي نظام، انصاف او بي انصافي، د مساواتو نه موجوديت او نور بيان کړي دي، چې په يو تمدن باندې ستر اغيز لري.

يو بل مصري مؤرخ، ابوالحسن ابن تغري بيروي هم د ابن خلدون د علم، لياقت او فضليت ډيره ستاينه کړې ده، هغه د خپل استاذ مقريري په شان د ابن خلدون نه اغيزمن شوی وه، د ابن خلدون د قاضي توب د دندې يې ډيره ستاينه کړې ده، وايي، چې د ډير علميت خاوند وه او هر خاص او عام به يې احترام او درناوی کاوه.

د ابن خلدون د کتاب په اړه مهمه خبره داده، چې د هغه وخت زيات علماوو او ادیبانو ترې استفاده کوله، د بيلګې په توګه، ابوالعباس القلقاشدي په خپل کتاب (صبح العشاء) کې ځای، ځای ترې ګټه اخيستي ده.

پورته د ابن خلدون د ژوند د مصر حالات په لنډ ډول بيان شول، د ستر مؤرخ ۲۳ کلن ژوند، چې هلته (مصر) کې يې تير کړ، د شمالي افريقا د ژوند نه بيخي بدل وه، په افريقا کې يې د يو سياسي شخصي په توګه فعاليت کاوه او په هر ډول سازشونو کې دخيل وه؛ خو، په مصر کې يې بل ډول ژوند غوره کړ، په مصر کې د يو عالم او فاضل شخص په حيث راڅرګند شو، په شام کې يې د امير تيمور او افريقايي هيوادونو تر منځ دوستانه اړيکې جوړې کړې؛ خو، د مصر په سياست کې يې هيڅ ونډه نه درلوده.

د بنځي او ماشومان له منځه تللو ډير خفه او غمجن کړی وه، د هغه په ذهني فشار کې يې زياته ونډه درلوده، هغه ددې پيښې په اړه وايي: دې پيښې زه ډير زيات خفه کړم، ما د يوه راهب په توګه د ژوند تيرولو پريکړه وکړه.

دا ډيره مهمه پوښتنه ده، چې دا ستر مؤرخ په مصر کې چيرته اوسيده؟.

ابن حجر د جمالدين البش بشي نه دوه روايتونه رانقل کړي دي، هغه وايي، زه يوه ورځ د الصليحيه طرف ته روان وم، چې ابن خلدون مې وليد، خپل کور ته روان وه، د هغه سره يې ځيني معاونين او قاضيان هم وه، ددې څخه مالوميزي، چې ابن خلدون د الصليحيه سره نږدې چيرته اوسيده، يانې په هغه ځای کې، چې چيرته يې چې مدرسه درلوده. دويم روايت داسې دی، کله، چې په ۸۰۳ هـ کال د دمشق نه مصر ته راغی او قاضي القضاات مقرر شو؛ نو، د نيل د رود په غاړه يې ژوند تيرول غوره کړل، ددې څخه مالوميزي، چې ستر مؤرخ د نيل د رود په کومه کليواله سيمه کې اوسيده، دا هم شونې ده، چې هغه په الفسطاس کې ژوند تير کړی وي؛ ځکه، هلته د مصر د امرينو بنکلي کورنه جوړ شوي وه.

د ستر مؤرخ په د وفات په اړه، السخاوي وايي، چې هغه د باب النصر نه بيرون د صوفياء په هديره کې خاورو ته سپارل شوی دی، مقرزي وايي، دغه هديره په اتمه هجري پيړۍ کې د الصليحيه د مدرسې صوفيانو د صوفيانو د بنخولو لپاره اباده کړې وه.

هغه واده کړی وه؛ خو، داسې مالوميزي، چې هغه خپلې بنځې او ماشومانو ته دومره اهميت نه وه ورکړی، دا خبره د هغوی د مرگ نه وروسته بڼه جوتيزي، چې هغه يې دومره پير نه وه غمجن کړی، څومره چې په کار وه، هغه خپله وايي، په ما باندې يو مصيبت راغی، چې زما مال او اولاد يې د قيامت د ورځې پورې ضايع کړ.

که چيرې د هغه مشهور هيوادوال وزير ابوالقاسم مغربي، چې د فاطميانو، عباسيانو، عراق، شام او نورو سلطنتونو د پاچاهانو په دربار کې يې زيات نفوذ درلوده او د ابن خلدون نه درې پيړۍ وړاندې يې ژوند کاوه، هغه ددې لست څخه وباسو؛ نو، په اسلامي تاريخ کې، د ابن خلدون نه زيات پوه، ذهين، د خپلو خواهشاتو لپاره د مذهب قربانونکي وه او نورې ځانگړتياوې په کې موجودې وې، چې د هغه په شان بل ليکوال کې نشته، زموږ لپاره د ابن خلدون ذهانت، لوړ فکر، د علم پراختيا، پوځوالی او د رايې سختوالی پير مهم دی. ابن خلدون يوازینی شخص وه، چې فلسفه يې په ټولنيز قالب کې واچوله، دا به پير ناوړه او

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

غلطه خبره وي، چې مور د ابن خلدون غوندي شخصيت باندې نيوكه وكړو، په داسې حال كې، چې د هغه په لوړوالي كې هيڅ شك نشته.

ابن خلدون د ۷۴ كلونو په عمر، د ۱۴۰۶ ز كال د مارچ د مياشتې په ۱۵ ورځ وفات شو، دا ستر او رنگين ستوري پريوت او د قاهرې په صوفياء هديره كې خاورو ته وسپارل شو.

دويمه برخه

ابن خلدون يو فلسفي، تاريخپوه او ټولنپوه

د ټولنپوهنې بنسټ ايښودونكی

ابن خلدون تاريخ داسې يو علم بولي، چې بايد په پوره بې طرفۍ سره ولوستل شي، هغه تاريخ په نويو اصولو او نوي انداز كې وړاندې كړ، هغه په خپله مقدمه كې داسې اصول وړاندې كړي، چې د هغې په رڼا كې د تاريخ زده كړه اسانيزي، په دې كار سره، د تاريخ په نقد، تجزيه او پوهه لاسته راوړلو كې اسانۍ پيدا شوې.

ابن خلدون تاريخ د يو ازاد علم په توگه وموند، هغه تاريخ يو دلچسپ علم بولي، هغه دې كار ته د تحقيق او څيړنې له لارې ورسيد.

ابن خلدون تاريخ د يو علم په شكل وړاندې كړ، داسې علم، چې د تير وخت رښتيا او دروغ ټول ثبتوي، تاريخ د ټولني كړنو، مسائلو او ستونزو ته د حل لارې لټوي؛ ځكه، نو تاريخ داسې يو علم شو، چې د ثبوت نه بغير كوم دليل نه مني.

ابن خلدون ددې علم (تاريخ) په واسطه د انساني ټولني د ټولو اړخونو، د كوچيو قبائلو نه واخله تر د متمدنو ټولنو، ښارونو او هيوادو د خلكو مطالعه كوي، هغه د قومونو د عروج او زوال عوامل بيانوي، څنگه يو قوم د پرمختگ په

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

لاره قدم ږدي، بيا مخکې ځي، ځواني پرې راځي، زړيرې او وروسته بيا ډوبيرې. هغه د حکومت او ټولني خصوصيات، د هغو د جوړولو عناصر، انساني ټولني، واکمن او رعيت او په ټولنيز ژوند کې موجودې ستونزې او بالاخره د هغوی په له منځه تلو باندې تبصرې کوي.

ابن خلدون په ټولنه کې ټولنيز او اقتصادي حالت، د واکمنو څخه د خلکو غوښتنې، د معاشاتو منبع، ساينسي علوم، صنعت او تجارت په اړه خبرې کړي دي، کومه مبالغه يې نه ده کړې، بلکه هر څه يې، چې ويلي حق او ريښتيا يې ويلي دي.

ابن خلدون خپل کتاب په شپږو لويو برخو ويشي، لومړی برخه کې انساني ټولنه، ډولونه يې او په نړۍ کې يې په رول باندې خبرې کوي، دويمه برخه کې په کوچيانې ټولنو، قبائلو او وحشي قومونو باندې غږيدلی دی، په دريمه برخه کې په حکومت، خلافتونو، حکومتونو، پاچاهيو او د هغوی په رول غږيدلی دی، له دې وروسته په متمديو ټولنو، هيوادونو او کليو، سوداگرۍ، د معاشاتو منبع او په اخر کې په ساينسي علومو باندې يې په تفصيل سره خبرې کړي دي.

ټولنيزه نظريه

د ابن خلدون نه مخکې هېچا هم په دې موضوع باندې بحث نه دی کړی او نه يې کوم ځانگړی کتاب پرې ليکلی دی، يوناني فيلسوفانو په نورو امورو باندې بحث کړی؛ مگر، ځينو ځايونو کې يې دې موضوع ته هم اشاره کړې ده، هغوی دې موضوع ته کوم مستقل حيثيت (شکل) نه وه ورکړی، ابن خلدون هم په خپل کتاب کې دا يوه ځانگړې موضوع نه ده گڼلې، هغه د انساني ټولني په پرمختگ باندې بحث کړی دی، چې ددې په وجه باندې په ټولنه کې تغيرات منځ ته راځي، ابن خلدون د انساني ژوند دوه اساسي اصول بيان کړي دي.

ابن خلدون د انساني ژوند لومړی اصل د يو ځای اوسيدو بيان کړی دی، لکه څنگه چې د انساني ټولني اساس په ورورۍ باندې ايښودل شوی دی، د خپلو اړتياو د پوره کولو لپاره هغه نورو خلکو ته اړ دی، که انسان يو ځای ژوند ونه کړي؛ نو، ژوند به يې ډير خراب شي. هغه دې حالت ته په کتو سره انسان يو

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ټولنيز حيوان معرفي کړی دی، د ابن خلدون په نظر دويم اساسی اصل هغه دفاعي اړتياوې دي، هغه وايي، حيوانات دې ته اړتيا نه لري، چې د هر يو نسل ځانگړې ساتنه وکړي او يوه، يوه ډله جوړه کړي، الله تعالی هر ځناور ته د دفاع لپاره اعضا ورکړي دي او خپله ساتنه په خپله کولای شي او د هغوی ډله بندي (گروپ بندي) ضروري نه ده؛ خو، الله تعالی انسان ته داسې دفاعي ځواکونه نه دي ورکړي، هغه وايي، د انسان ټولنيزيدل پير مهم دي او دې ډول ټولني ته د (عمران) يا (ټولني) نوم ورکوي، هغه وايي، کله، چې ټولنه منځته راشي؛ نو مور ته د سياست ضرورت دی.

ابن خلدون وايي، انسان لکه حيوان دی؛ ځکه، د ژوند اساسي اړتياوې لکه غذا غوښتل، د ځای پيدا کول او يا نور صفات په دواړو کې يو شان دي، هغه څه چې انسان ته يې په حيوان برتري ورکړې، هغه فکر دی، انسان د فکر پواسطه د خپلو همجنسو سره په معامله کې غور کوي او ټولنيز ژوند خپلوي، د فکر همدا قوت انسان ته بدې او نيکې بني، د همدې فکر پواسطه انسان علم او فن زده کوي، ددې پواسطه انسان خپل راتلونکی روښانه کوي، همدا فکر دی، چې انسان د انبياوو د علم نه خبروي او د اخرت درسته لاره ورته ښايي، ددې پايله دا شي، چې د علماوو يوه ټولنه رامنځته شي او هغوی دا علم نورو ته رسوي.

د ابن خلدون ټولنيزه فلسفه

د ټولنيزو علومو د قانون په تدوين (ليکلو) کې ابن خلدون د ټولو ليکوالو څخه مخکې دی، دده نه مخکې د يونان فيلسوفانو ځيني کارونه کړي وه، يو چا ريښتيا ويلي دي، چې د ابن خلدون د مقدمې د کتاب په مقابل کې د يونانيانو تاريخ هيڅ دی، د ابن خلدون کتاب (مقدمې) د اروپا د خلکو توجه د ختيځ د خلکو په لور راوگرځوله.

ابن خلدون د تمدن دوه اړخه وړاندې کړي دي، يو خارجي او بل داخلي، د خارجي څخه يې موخه طبيعت دی، لکه، ديني عقائد، اب و هوا سکونت - او د داخلي څخه يې موخه هغه څه دي، د کوم په واسطه چې يو تمدن يا يوه ټولنه پرمختگ او ژوند کوي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د ابن خلدون له نظره انسان طبیعتاً ټولنیز دی، دا د یونان او عربو هغه نظریه ده، کومه چې اکست کونت په خپله وضعیه فلسفه کې په څلورم جز کې بیان کړې ده، ابن خلدون د ارسطو ددې نظریې سره موافق دی، چې ټولنه د فرد لپاره د بریا حای دی، دا هماغه نظریه ده، کومه چې هربرت سپنسر په خپله فلسفه کې بیان کړې ده، ابن خلدون ځینې داسې واقعیتونه رامنځته کړي، د کومو سره چې یوناني فیلسوفان نا اشنا وه، ابن خلدون د انساني او حیواني ټولنو امتیازات بیان کړل، هغه وایي، د حیواني ټولني عادت طبیعي وي؛ خو، د انساني ټولني طبیعت د عقل، فکر او غور نتیجه وي.

میکیاویلي د ابن خلدون سره ورته نظر لري او مونتیسکو هم د ابن خلدون د نظریې سره موافق دی.

ابن خلدون په اب و هوا (اقلیم) باندې بحث کړی دی او هغه یې د ټولني یو لومړنی عامل گڼلی دی، ابن خلدون ځمکه په اوو اقلیمونو باندې ویشلې ده، هغه وایي، په ځمکه کې د برودت او زیات حرارت په رامنځته کیدو سره زیات اختلافات رامنځته کیږي، ابن خلدون وایي، چې د انسان په اخلاقو او جسم باندې د برودت او حرارت ژور تاثیرات وي یا په نورو ټکو، د قومونو او هیوادونو په مدنیت او کوچیتوب کې اختلافات لیدل کیږي، انگریز مؤرخ (بکل) هم ابن خلدون ته ورته نظر لري.

ابن خلدون وایي، د اطرافو او لیرې پرتو هیوادونو خلک د تمدن نه بې خبره وي، څلور اقلیمونه، حرارت او برودت د ټولو نه زیات اغیزمن رول لري، دا ټول په ابادۍ، تمدن، د علومو په پرمختگ او قوانینو کې زیات اهمیت لري.

د ابن خلدون او مونتیسکو دواړو نظر یو شان دی، حقیقت دا دی، چې دا دواړه د یوناني فیلسوفانو بقراط، ارسطو او فرانسوي جان پودن په لار روان دي.

د ابن خلدون له نظره د انسان د ټولنیزیدو لپاره دریم عنصر مذهب دی، چې دا د هرې انساني ټولني لپاره ډیر مهم دی، هغه ددې نظریې د ثبوت لپاره مذهبي او فلسفي دلائل وړاندې کوي، چې ابن رشد هم په خپلو کتابونو کې ترې یادونه کړې ده.

د اندلس د حکیم (ابن رشد) په شان ابن خلدون د مذهب او فلسفې د یو ځای کولو کوښښ کړی دی، ددې کوښښ په وجه د ابن خلدون اهمیت زموږ سره کمیري؛ ځکه، د هغه استاذ او مشر ابن رشد په حقیقت کې فلسفي نه وه، بلکه د یوازې د فلسفي کتابونو ژباړن وه، ابن رشد د ارسطو د فلسفې کتاب عربي ته وژباړه، ابن رشد د ارسطو کتاب د حکمت پای گڼلی وه، ابن رشد داسې یو شخص وه، چې د اسلام د شریعت او یوناني فلسفې تر منځ یو ځای والي رامنځته کړي، ابن رشد هیڅوک هم په دې خبره باندې قانع نه کړل، هغه مذهب ته داسې ځای ورکړ، چې یوه فلسفي هم نه دي ته تیار نه وه، چې د ابن رشد نظر دي ومني، د فیلسوفان دا کار د ابن رشد د خفگان سبب وگرځید او د مذهب پر ضد یې ترې کار واخیست؛ خو، په دې کار سره د ابن رشد په درجه کې کوم کمی رامنځته نه شو؛ ځکه، هغه په خپل فکر او نیت کې درست وه، هغه داسې یو مذهب غوښته، چې اساس یې په عقل او فلسفې باندې ایښودل شوی وي؛ خو، د کفر په اړه دي کومه خبره په کې نه وي.

د عصبیت نظریه

ابن خلدون وایي، چې د کوچیتوب ژوند د هرې ډلې یا قبیلې لومړنی دوره ده او دا د انساني طبیعت سره مخالف کار نه دی، دائمی سفر، د ځای تغیرول د ژوند د بدلولو ځانگړتیاوي دي، د کوچیانو ژوند د رمو پورې تړلی دی، هغه دوی یې څروي، که اوښان ورسره وي؛ نو، په صحراگانو کې ژوند تیروي؛ ځکه، د هغه ځای طبیعت او ظاهري بنکلا د اوښ د طبیعت سره برابره ده، که چیلې وي؛ نو خپل ژوند په درو کې تیروي؛ ځکه، ددې ډول حیواناتو لپاره دا ځای مناسب دی، د کوچیانو قوت او طاقت د هغوی یو ډول امتیاز دی، په نورو خلکو باندې.

ابن خلدون وایي، عصبیت داسې یو شی دی، چې قبیلې په مینه او

محبت باندې مجبوري او هغوی ته د اتحاد او اتفاق درس ورکوي، دوه شیان دي، چې عصبیت ته قوت ور بښي، یو د عادت (اخلاقو) احترام او عزت او بل په دایمي ډول د جنگ او دفاع ضرورت، ابن خلدون وروسته په قبیلو باندې بحث کوي، هغه وایي، هره قبيله په څلوریشتم پښت (پشت) کې خپل لور اخلاق او

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

صفات له لاسه ورکوي، هغه وايي، چې د ويني پاکوالي او د جنس لوړالی دوه داسې اصول دي، چې په دې واسطه باندې يوه قبيله قوت حاصلوي او خپل عصبيت ساتي، ددې نه بغير يوه قبيله هم ژوند نه شي کولای او نه د دښمن مقابله کولای شي، دی وايي، يوازي هغه قبائل ژوندي پاتې کيدای شي، چې عصبيت کې بريا تر لاسه کړي.

ددې وروسته ابن خلدون د قبيلو په هغه حالت باندې غبريزي، چې د جنگونو په واسطه سلطنتونه جوړوي، د ابن خلدون دا نظريه په عربو او د بربرو په تاريخ باندې، کوم چې د ځانگړو قبائلو تاريخ دی صدق کوي او دا نظريه يې د اسلام په تاريخ، کوم چې د هيوادونو تاريخ دی، هم صدق کوي. په حقيقت کې ابن خلدون د ختيځ سياسي ليکوال او د لويديځ د سياسي ليکوالو څخه مخکې دی.

ابن خلدون وايي، چې عصبيت او برتري د قبائلو قوت ته وده ورکوي؛ خو، ددې دواړو په څنگ کې يو بل دريم عامل ته هم ضرورت دی، چې هغه سياست يا مذهب دی، دا دريم عامل د قبائلو گټې خوندي ساتلی شي او کولای شي، چې فتحه او بريا ور په برخه کړي، يا د ابن خلدون نظر داسې دی، چې قبيله هر څنگه وي، بيا هم هغوی ته د يو لور شخص ضرورت شته، چې د هغه طرف ته رجوع وکړي او د ټولو اميدونو نظر يې هلته وي، ددې مثال يې د اسلام نه مخکې عربي قبائل ورکړي دي، وروسته ابن خلدون په هغو قومونو باندې خبرې کړي دي، چې پاچاهۍ يې له منځه تللي دي يا نورو قوي قومونو له منځه وړي دي، بيا يې د بريا او فتحې شرائط او عوامل بيان کړي دي، د هغوی ستونزو ذکر يې هم کړی دی، د کومو سره چې فاتح اشخاص مخامخ کيږي.

د قومونو د عروج او زوال عوامل

ابن خلدون د قومونو د زوال درې عوامل بيان کړي دي.

۱- د اشرافو کمزوري

۲- د فوځ تشدد

۳- عيش و عشرت

ددې عواملو په موجودیت کې، یو سلطنت نه شي کولای، چې د دریو پیړیو نه زیات حکومت وکړي، دا هم لکه د انسان په شان د کوچنیوالي، خوانی او زوروالي دور تیروي؛ خو، دا هم امکان لري، چې یو سلطنت په لومړي وخت کې د زوال سره مخ نشي، مور وایو، چې دا نظریه د اسلامي دور سره سمون خوري؛ خو، د نورو سلطنتونو سره سمون نه خوري، د ابن خلدون د مشرۍ او فتحې اکثره نظریات د میکیاویلي د کتاب (شهزاده) سره ورته دي؛ خو، په دې کې شک نشته، چې ابن خلدون د میکیاویلي نه مخکې دی او ابن خلدون پرې برتري لري؛ ځکه میکیاویلي د فلورانس حکیم وه او د ابن خلدون نه مخکې تیر شوی دی.

د ابن خلدون د ژوند پېښې او اخلاقي شخصیت د میکیاویلي سره تقریبا زیات ورته والی لري، د دواړو تر منځ یوه پېړۍ توپیر موجود دی، دا دواړه تقریبا د یو شان اشخاصو د فکر نه متاثره شوي دي او دواړه د انساني اخلاقو، قوانینو او قومونو په اړه یو شان تجربه او علم لري.

ابن خلدون د ابن رشد فلسفه په ژور ډول مطالعه کړې وه او د خپل وخت د زیاتو عقایدو د خپلولو کونښن یې کړی وه، په دوه مسائلو کې ابن خلدون ته په اگوست کومت باندې برتري حاصله ده، یو د ابن خلدون دا نظر، چې فلسفه د موجوداتو علم دی، د ارسطو په شان خلک، چې استاذ یې بولي، ددې غوندې فکر نه خبر نه وه، د ابن خلدون دا نظر اگوست کومت شپږسوه کاله وروسته وړاندې کړ، په دې مسئله کې ابن خلدون د ارسطو څخه هم مخکې دی.

دویم، د ابن خلدون دا قول، چې په انساني ټولنه کې قواعد او قوانین موجود دي، په دې قوانینو سره ابن خلدون ټولنیز علوم په منظم صف کې داخل کړل، په دې اصولو کې هم ابن خلدون ته په اگوست کومت باندې برتري حاصله ده، د هغه په نظر ددې فلسفي اساس په دوه امورو باندې ایښودل شوی دی، یو د قومونو مطالعه او تجربه یې، دویم د قوانینو ادارک، کوم چې په ټولنو کې موجود وي او د عقلي تجربو او فکر په واسطه پراختیا مومي، اگوست کومت چې کله، هم خپلې دوه نظریې (سکونیات او حرکیات) تشریح کوي؛ نو، د ابن خلدون په

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

فکر باندې هیڅ شی نه اضافه کوي؛ ځکه، هغه وايي، چې د تجربې او علم په واسطه مور حقائق لاسته راوړی شو او د عقل په واسطه عقل مالومولای شو.

ټولنه او کلتور

ابن خلدون انساني فطرت په ژور ډول مطالعه کړی وه او د یو نوي علم، کلتور او سائنس اساس یې ایښی وه، د ابن خلدون په نظر د کلتور څخه موخه د انساني فطرت تجزیه او د انساني ټولني د جوړولو عوامل پیدا کول دي، ددې تر څنګ د تاریخ د بیروني واقعاتو څخه داخلي واقعات څیرل دي او سپړل دي.

تاریخ او د کلتور علم د یو حقیقت د دوه اړخونو د مطالعې نوم دی، تاریخ بیروني واقعات مالوموي؛ خو، د کلتور علم د دغو واقعاتو عوامل تشریح کوي، په دې مانا چې د تاریخ نه وروسته د کلتور علم راځي، ابن خلدون په دې اړه څو شیان ذکر کړي دي:

۱- انسان په طبیعي ډول په ډلو باندې ویشل شوی دی، یا انسان د نورو انسانانو سره یو ځای ژوند کولای شي، انسان په یوازې ځان هیڅ هم نه شي کولای؛ ځکه، هغه په جسماني ډول د نورو حیواناتو نه کمزوری دی، مور (انسانان) د خپلو اړتیاوو د پوره کولو لپاره نورو انسانانو ته اړتیا لرو، که داسې ونکړو؛ نو، نه شو کولای، چې د ځان لپاره خوراک او ژوند برابر کړو.

۲- انسان او ټولنه په داخلي او بیروني ډول یو د بل سره اړیکه لري، په داخل کې انسان په خپل جسماني قوت باندې تکیه کوي او په بیرون کې په خپل جغرافیایي محیط یانې اب و هوا باندې تکیه کوي او دا شیان په انسان باندې ژوره اغیزه لري.

۳- د انسان او ټولني اړیکه د روحانیت سره هم نه شلیدونکې ده، یانې هغه نړۍ، چې درک کول یې ناشوني دي.

د ابن خلدون په نظر د کلتور علم یو خپلواک علم دی، د ابن خلدون مخکې هیڅ شخص په دې اړه مطالعه نه ده کړې.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د ابن خلدون په فکر يوناني پوهانو ځکه په دې اړه مطالعه ونکړه، چې هغو فيلسوفانو د علم په پايلو کې زياته دلچسپي درلوده؛ خو، د کلتور د علم موخه د تاريخي بياناتو اصلاح ده او د هغوی په نظر دا کومه ستره موخه نه وه.

د ابن خلدون په نظر ددې نوي علم موضوع انساني نظم رامنځته کول دي، يانې کوم کلتوري مسائل، چې مخې ته پراته دي، هغه د مختلفو ماحولونو پورې تړلي دي، ددې علم لاره په منطق، دليل او ثبوت باندې ولاړه ده، ددې علم موخه دا هم ده، چې په تاريخي بياناتو کې ريښتيا او دروغ جلا کړل شي.

نور علوم هم انساني نظم تر څيرنې لاندې نيسي، د هغوی اساسي روشونه د نظر لاندې نيسي، دليل او ثبوت څيري، د دروغو او ريښتيا تر منځ توپير مالمومي؛ خو، د کلتور برتري په دې کې ده، چې دا ټول اړخونه په يو ځل د څيرنې لاندې نيسي او ټول لازمي جزونه دي.

ددې علم موخه د نورو علومو سره توپير لري؛ ځکه، نو بايد دا د يو خپلواک علم په توگه ومنل شي.

د ابن خلدون په نظر د کلتور د علم نه مخکې نور علوم هم موجود وه، چې د نوي ساينس سره مشابه وه، ابن خلدون د پنځو علومو نومونه اخيستي دي، لومړي دوه فنون دي، چې خطابت او سياست دي، چې پيل يې په يونان کې ايښودل شوی وه، ددې وروسته د اسلامي علومو نوم اخلي، چې په دې کې د وړاندوينې ثبوت او د اسلامي فقهي اساسات شامل دي او اخري علم يې حکيمانه اقوال بللي دي.

د هغه په نظر، فن او خطابت کومه ځانگړې موضوع تر څيرنې لاندې نه نيسي.

د ابن خلدون په نظر سياست د کور يا ښار په حالاتو کې د تنظيم او ترتيب سره اړيکه لري، ابن خلدون دلته د اخلاقو لحاظ ساتي، تر څو د راتلونکي نسل ساته وکړي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د سیاست د علم موخه د کلتور د علم سره اختلاف لري، څرنگه چې ټولنه وي، سیاست يې په همغه ډول ترتیبوي، د کلتور علم د اصلاح سره اړیکه لري، ډیر امکان لري، چې د دواړو موضوع یوه وي؛ خو، نظرونه یې مختلف وي.

د حکومت نظریه

ابن خلدون وايي، چې د حکومت سمبالوونکی ماشين یو ځل منځته نه راځي او نه په یو ځل د اقتصادي وسائلو څخه کار اخلي، سمبالوونکی ماشين او اقتصاد یې ورو، ورو رامنځته او درستيري.

د ابن خلدون د پرمختګ نظریه د اوسني وخت د پرمختګ او حکومت د نظریې نه بیخي بل ډول ده، هغه وايي، چې د عروج او زوال د قانون له نظره هر حکومت، ټولنه، دولت، عروج ته رسیږي، وروسته د زوال سره مخ کیږي او د کوم بل حکومت لخوا محکومیږي، د ابن خلدون د پرمختګ نظریه د عروج او زوال یو ډول دایره تشکیلوي.

ابن خلدون د عروج او زوال په فلسفه کې د حکومت او شخص تر منځ یو ډول ورته والی بیان کړی دی او ویلي یې دي، څرنگه، چې یو ماشوم پیداکیږي، د کوچنیتوب دوره تیروي، بیا ځوانی ته رسیږي او بیا د ځوانی نه زور والي ته رسیږي، همدا حال د حکومت هم دی، کله، چې حکومت جوړ شي، پرمختګ کوي او عروج ته رسیږي، خپل شان و شوکت بني او بیا د زوال سره مخ کیږي.

د حکومت پراختیا

د ابن خلدون له نظره حکومت باید خپله ساحه دومره پراخه کړي، چې څومره د هغې ساحې نظم ساتلی شي، قوت باید تقسیم نه شي، حکومت د محدودې ساحې لرونکی وي، هر حکومت باید په خپل لاس لاندې سیمو کې فوځ، چارواکي او ملازمین ځای په ځای کړي، په دې سره حکومت قوي کیږي، که چیرته دوی د هیواد ډیرو لپرو سیمو ته ولیرل شي؛ نو د حکومت قوت به تقسیم شي او مرکزي حکومت به د کمزورۍ سره مخ شي او دینمن به په اسانۍ سره وکولای شي، چې دا هیواد لاندې کړي، ددې لپاره ضروري ده، چې د حکومت د ساحې د پراختیا پر ځای مرکز کې حالات قوي کړای شي؛ ځکه، چې مرکز د حکومت لپاره د

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

زړه مثال لري، که چيرته مرکز قوي وي؛ نو، ټول حکومت ورسره قوي وي، که مرکز کمزوری وي؛ نو، ټول حکومت (مرکزي او غیرمرکزي) حکومت به ورسره کمزوری وي، په کوم ځای کې چې د حکومت زیات چارواکي موجود وي، هلته د بریا ساحه ډیر پراخه وي، ابن خلدون د لومړنیو اسلامي حکومتونو مثال ورکړی دی، هغه وایي، چې مسلمانانو په لومړي سر کې زیاتي سیمې ونيولې او ساحه یې پراخه کړه؛ خو، کله چې ددې نیول شویو سیمو د اداره کولو لپاره زیات چارواکي ولیرل شول؛ نو، مرکزي حکومت کمزوری شو.

ابن خلدون د قوي او مستحکم حکومت نظریه وړاندې کړې ده، کله، چې په یوه قوم کې د عصبیت جذبه قوي شي؛ نو، دا قوم د حکومت د پراختیا لپاره اقدام کوي، ځینو کسانو په ابن خلدون باندې نیوکه کړې ده، چې د میکیاویلي په شان د استعمار ملاتړی وه؛ خو، په حقیقت کې د دواړو د نظریو تر منځ د ځمکې او اسمان هومره توپیر لیدل کیږي، د میکیاویلي استعمار په جبر او مکر باندې ولاړ وه؛ خو، ابن خلدون د عصبیت جذبه د قوت د رامنځته کیدو پایله گڼلې وه.

میکیاویلي خپلو واکمنو ته مشوره ورکوي، چې په جبر، فریب او د هوکې سره دې په نورو هیوادونو باندې قبضه وکړي؛ مگر، ابن خلدون تاریخ په علمي انداز سره مطالعه کړی، پایلې یې ترې راویستي او بیا یې ويلي دي، چې په کومو حالاتو کې دې ترې گټه واخلي، ابن خلدون د حکومت پراختیا د قومي عصبیت پایله بولي، په دې لحاظ د نیوکه کوونکو دا تور بیخي ناسم دی، چې ابن خلدون د استعمار ملاتړی وه.

د حکومت ډولونه

ابن خلدون وایي، چې د انساني پرمختگ او د هغوی تر منځ د گډ کار کولو لپاره د حکومت موجودیت ډیر اړین دی، په حکومت د سولې او امنیت، د قوت او د عامو خلکو د خوشالولو لپاره د سیاسي قوانینو موجودیت ډیر مهم دی، تر څو د واکمنو په شمول ټول خلک د حکومت پر ضد کومه خلاف ورزي ونه کړي، که کوم واکمن د سیاسي قوانینو په نافذولو کې ناکام شو؛ نو، هغه نه شي کولای، چې حکومت کنترول کړي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون درې ډوله حکومتونه او موخې بیان کړي دي.

۱- عقلي سياست (ملوکیت)

۲- مدیني (بناري) سياست

۳- دیني سياست یا خلافت

۱- عقلي سياست: که چیرته پوه خلک سیاسي قوانین وضع کړي؛ نو دا عقلي سياست یا ملوکیت دی

د عقلي سياست دوه نور ډوله هم شته، لومړی هغه حکومت چې په عامومي ډول د عامو خلکو د فلاح او بهبود لپاره کار کوي او په خصوصي ډول د پاچا د گټو او حاکمیت د ټینګولو لپاره کار کوي.

دویم هغه ډول حکومت دی، چې په زور او جبر سره د پاچا د حاکمیت د ټینګولو لپاره کوښښ کوي، د عامو خلکو فلاح او بهبود په کې په دویم قدم کې وي، ابن خلدون په دې ډول حکومتونو کې ټول اسلامي او غیر اسلامي حکومتونه شاملوي؛ خو، په دې دواړو کې یو توپیر ته اشاره کوي، چې مسلمان واکمن د شرعي قوانینو له لارې داسې حکومت جوړوي او غیر مسلمان واکمن د وضعي قوانینو له لارې داسې حکومت جوړوي.

۲- مدیني سياست

دا ډول حکومت (فاضله مدینه) د فیلسوفانو خیالي حکومت وي، لکه څرنګه، چې یوناني مفکر افلاطون په خپل کتاب (جمهوریت) کې د یو فلسفي پاچا او حکومت نظریه وړاندې کړې ده.

ددې نظریې مطابق، د ټولني هر وګړی باید خپل ځان داسې اصلاح کړي، چې دولتي چارواکو ته هیڅ اړتیا پېښه نه شي.

د فاضلي مدیني رامنځته کیدل، د امکان نه لږ څه لیرې ښکاري، په دې باندې تقریباً ټولو فیلسوفانو خبرې کړي دي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د ابن خلدون دلیل دادی، چې یو انساني ټولنه باید په اخلاقي لحاظ دومره لوړه شي، چې د کوم حاکم اړتیا ورته پیدا نه شي.

دیني سیاست یا خلافت

الله تعالی چې کوم قوانین د خپلو پیغمبرانو علیهم السلام په واسطه نړۍ ته رالیزلي دي، که چیرته حکومت د هغو قوانینو مطابق اداره شي؛ نو، داسې حکومت ته دیني حکومت یا خلافت وايي.

پیغمبرانو چې څومره شریعتونه راوړي دي، په هغوی کې عبادات، احکام او د حکومت کولو قوانین شامل دي، د داسې قوانینو موخه د خدای ج په مخلوق باندې د خدای ج د قانون تطبیقول دي.

په دې حالت کې که کوم پاچا جبر او ظلم کوي؛ نو، هغه د خدای تعالی نافرمانی کوي.

خلافت د حکومت هغه ډول سیستم دی، په کوم کې چې حکومت د دین ساتنه کوي، په دې ډول حکومت کې وگړي، د یو بل سره په مینه او سوله کې ژوند کوي.

د معاشاتو سرچینې

په تمدني ژوند کې زیاتره برخه د انسان د عمل پایله وي، د کوچیانو لپاره، چې په طبیعي ډول څه ضروري وي، هغه اخلي او نور ځان ته تکلیف نه ورکوي، یانې د نور څه د لاسته راوړلو لپاره خوارې نه کوي؛ ځکه، خو ارسطو وايي، چې دغه قوم (کوچیان) خپل ژوند په بنکار او لوټ مار باندې تیروي او دوی داسې متواتر کار نه کوي، چې د هغوی د ژوند فعل وي، په داسې حال کې، چې متمدنه خلک لومړی د تولید د طبیعي سرچینو نه گټه اخلي، بیا چې د هغو څخه څه لاسته راوړي، هغه په داسې شکل جوړوي، چې د هغوی د ضرورتونو لپاره مناسب وي، مور باید لومړی په هغو سرچینو باندې وگرېږي، چې په متمدن (بنايي) ژوند کې استعمالیږي.

ارسطو او ابن خلدون دواړو انسانانو ته دا حق ورکړی دی، چې د طبیعي سرچینو څخه گټه واخلي او دواړو یو بل ته ورته دلایل وړاندې کړي دي، البته یو توپیر په کې شته دی، هغه دا چې د ارسطو دلیل ډیر فلسفي دی او د ابن خلدون دلیل زیات دیني اړخ لري، د ارسطو له نظره قدرت (طبیعت) او د ابن خلدون له نظره خدای ج ځمکه او د ځمکې خزاني د انسان د گټې لپاره پیداکړي دي او قران کریم ددې سربیره د لمر، سپوږمۍ او ستورو یادونه هم کړې دی.

ارسطو وايي، چې د غذا د لاسته راوړلو دا طریقه مخلوق ته د قدرت له خوا ورکول شوی ده او پیل یې د هغه وخت نه شوی، د کله نه چې مخلوق پیدا شوی او تر څو پورې چې قوي کيږي، زموږ لپاره دا عقیده درسته ده، چې نباتات د حیواناتو او حیوانات د انسانانو لپاره پیدا کړی شوي دي، په دې حیواناتو کې، چې کوم سائل کيږي، دا د انسان د خدمت او غذا لپاره ځانگړي شوي دي؛ خو، د حیواناتو زیاتره یې ځنگلي (وحشي) دي، ددې څخه په لباس جوړولو او نورو ځایونو کې زیات کار اخیستل کیدای شي، که چیرته قدرت کوم شی بې هدفه او بې کاره نه وي پیداکړی؛ نو دا ممکنه ده، چې دا ټول یې د انسان د گټې لپاره پیداکړي وي او ابن خلدون وايي:

خدای ج د نړۍ ټول شیان د انسان لپاره پیداکړي دي، خدای ج د خپل کتاب (قران کریم) په زیاتره ایاتونو کې انسان ته خپل احسان بیان کړی دی، نړۍ او د نړۍ ټول شیان د انسان په واک کې دي؛ ځکه، خدای تعالی انسان په ځمکه کې خپل خلیفه گرځولی دی، په مسلمانانو کې یوازې ابوالعلاء معری انسان مخاطب کړی او داسې یې ورته ویلي دي: د هغه څه په اړه چې ته فکر کوي، ستا لپاره حلال دي، په حقیقت کې ستا نه دي، ته (انسانه) یوازې په حیوان باندې ظلم او زور زیاتی کوي او خپل حکومت جوړوي، ای انسانه ته په دې فکر یې، چې د شاتو مچۍ شات ددې لپاره جوړ کړي، چې ته یې خرڅ کړې یا یې چا ته هدیه ورکړې، په داسې حال کې چې مچۍ ټول تکلیف او مشقت د ځان لپاره تیر کړی دی. تر څو پورې، چې انسان د نړۍ مشر وي، ځنگه چې یې خوښه وي، گټه ترې اخیستلای شي، په دې شرط، چې د خپل ورور گټو ته به زیان نه رسوي، هغه ددې مقصد لپاره کولای شي، چې د ټولو وسائلو او روا لارو څخه کار

واخلي، ددې لپاره دوه لارې دي، يو قدرتي او بله اصلاحي، د لومړي لارې څخه يوازې ځنگلي سړي کار اخيستلی شي او دا د تمدن نه لاسته نه راځي.

ارسطو او ابن خلدون دواړه په دې نظر دي، چې انسان د طبيعت نه د گټې اخيستلو حق لري؛ خو، د اساسي اصولو په تطبيق کې د دواړو تر منځ اختلاف موجود دی، ارسطو غلامي رامنځته کوي او روا يې گڼي او وايي، چې ځيني خلک د ازاد ژوند او ځيني خلک د غلامۍ د ژوند لپاره پيدا شوي دي، په دې اساس لومړی ډله حق لري، چې دويمه (غلامه ډله) يې خدمت وکړي.

ابن خلدون غلامي نه مني، هغه په خپلو دلائلو سره دا واضح کړې ده، چې انسان د غلامۍ لپاره نه دی، هغه وايي، انسان فطرتاً ازاد پيداشوی دی او په ټولنه کې د انصاف او پرمختگ لپاره دا اړينه ده، چې په ټولنه کې ازادي او د بشريت احترام (برترې) رامنځته شي او دا هغه برترې ده، کومه چې خدای تعالی انسان ته ورکړې ده او انسان يې په ځمکه باندې خپل خليفه او نائب گرځولی دی.

د جگړې په مسئله کې هم دواړه موافق نه دي، ارسطو جگړه د کسب په قدرتي سرچينو کې شميري؛ خو، ابن خلدون جگړه په سرچينو کې نه حسابوي او ددې سبب هم هماغه دی يانې خدای تعالی ځيني خلک د حکومت او ځيني نور يې د فرمانبردارۍ لپاره نه دي پيدا کړي او حقيقت دادی، چې د ابن خلدون فکر د ارسطو د فکر نه ډير پرمختلی دی.

د کسب د سرچينو او د انسان د کوچيتوب او بناري ژوند تر منځ ژوره اړيکه شته، دغه سرچيني په کوچيانه ژوند کې ډير محدودې وي؛ خو، په بناري ژوند کې زياتې وي، په دې معامله کې بناري ژوند ته يوه ځانگړتيا ور په برخه ده، چې انسان يې په خپله پيدا کوي، خپله ترې کار اخلي او خپله پرمختگ هم ورکوي.

د ابن خلدون له نظره د کسب لومړنی سرچينه زراعت دی او دا يو داسې مسلک دی، چې يوه قبيله په کې تر هغه وخته بوخته وي، تر څو چې په خپل ځای کې موجوده وي، دا د انسان پخوانی او لومړنی کار هم دی؛ ځکه، دا د

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

فطرت سره پير نږدې دى، په عوامو كې مشهوره ده، چې زراعت د ادم عليه السلام مسلک وه.

ابن خلدون وايي، چې ددې لپاره د علم او قوت اړتيا نشته، البته ابن خلدون د علومو په ترتيب كې د زراعت ذكر هم كړى دى. څرنگه چې دا د كروندگرو د امدن ذريعه ده، همدارنگه د حكومت د امدن ذريعه هم ده او ابن خلدون وايي، حكومت ته په كار دي، چې د خپلو بزگرانو او دهقانانو حوصله افزايي او كومك ورسره وكړي.

خو، زراعت د زراعت كارو د ذلت سبب هم كيدای شي، دا يې جنگي وړتيا ته زيان رسوي، ابن خلدون دا روايت نقل كړى دى، چې يوه ورځ رسول الله صلى الله عليه وسلم د مدينې د يوه اوسيدونكي سره يوې وليده؛ نو ورته ويې ويل، چې دا د كوم قوم كور ته ورغى، هلته به خامخا ذلت رامنځته شي، هغه ددې حديث تفسير داسې كړى دى، چې بزگر دې په ټيكنس وركولو باندي مجبور كړاى شي؛ خو، دا چې دا حديث به څومره صحيح وي، ابن خلدون په دې اړه څه نه دي ويلي.

ابن خلدون په سوداگرۍ باندي ژور بحث نه دى كړى او د ابن خلدون تاريخ هغه په تفصيل سره نه څيري، لكه څنگه، چې مونتيسكو څيرلى دى، ددې وجه داده، چې ابن خلدون د سوداگرۍ د تاريخ نه په درست ډول خبر نه وه، د ابن خلدون په وخت كې په بنارونو كې د سوداگرۍ هماغه پخوانى شكل موجود وه، په نوي دور كې، چې سوداگرۍ څومره پراختيا پيدا كړې ده، په هغه وخت كې يې دومره پراختيا او پرمختگ نه وه كړى، ابن خلدون د سوداگرۍ د شركتونو نه هم خبر نه وه، لكه څنگه، چې تاريخ وايي، په اسلامي نړۍ كې سوداگريزې ډلې او شركتونه موجود نه وه او اوس هم په لومړني حالت كې قرار لري.

ابن خلدون بيا هم، دا نظريه وړاندي كړې، چې د سوداگرۍ لومړنى شكل د ضروري سامانونو تبادله وه او په نغدو باندي راكړه وركړه وروسته رامنځته شوي ده، په اسلامي نړۍ كې د سكو موجوديت مور ته ددې تاريخ روښانه كوي، ابن خلدون ريښتيا وايي، چې مسلمانانو د سكو رواجول د ايرانيانو او يونانيانو څخه زده كړل او اسلامي هيوادو ته يې راوړي او دا هغه وخت، كله چې په

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

لومړی هجري پيړۍ کې مسلمانان د يوناني او ايراني تمدنونو سره آشنا شول او په دې وخت کې د نغدو راکړه ورکړه پيل شوه، ابن خلدون وايي، تجارت يوازي ددې لپاره نه دی، چې د ژوند ضرورتونه ترې پوره کړو، بلکه تجارت ددې لپاره هم دی، چې دولت او پيسې پرې وگټو.

په دې وخت کې سوداگري يو فن گرځي، ابن خلدون د سوداگرو نه د تجارت يو تعريف داسې رانقل کړی دی، چې (د سوداگرۍ د فن مانا داده، چې يو شی په لږ قيمت واخلي او په زيات قيمت يې وپلوري)، ابن خلدون سوداگرو ته مشوره ورکوي، چې دوی بايد بناوونو ته هغه سامان الات راوړي، چې په عام ډول خلک ورته ډيره اړتيا لري او د خلکو لپاره گټور وي او په کوچنيو بناوونو کې هم هغه سامان وپلوري، چې هلته ورته اړتيا ډيره وي، يو پوه سوداگر بايد بازار ته وگوري، چې د خپل سامان د خرڅولو لپاره ښه وخت پيدا او انتخاب کړي، هڅې نه چې سوداگر خپل ځان تباه نه کړي.

ابن خلدون وايي، چې سوداگري په دوه ډوله ده، يو هغه ډول سوداگري ده، چې سوداگر يې د هيواد دننه کوي او دويم ډول سوداگري هغه ده، چې سوداگر يې د هيواد دننه کوي، ابن خلدون وايي، سوداگر چې کوم شيان د ليرو هيوادو نه راوړي، د هغو قيمتونه د بناوونو نه لوړ وي؛ ځکه، چې سوداگر د سامان اصلي قيمت په خپل سفر باندې مصرفوي او د خپلې خوارۍ او تکليف لپاره يې هم گران پلوري، هغه ددې لپاره د سوډان او مراکش مثال ورکوي، کوم مالونه چې د سوډان نه مراکش يا د مراکش نه سوډان ته ځي، دا مالونه نسبت ځايي مالونو او سامان الاتو ته گران وي.

ابن خلدون او مونتييسکو دواړه په دې نظر دي، چې سوداگري اخلاق خرابوي او هم سوداگري حرص زياتوي او سوداگر مجبوروي، چې د چل او د هوکې څخه کار واخلي، په داسې حال کې، چې په اکثره ځايونو کې اخلاق او مذهب ددې کار اجازه نه ورکوي، ابن خلدون او مونتييسکو دواړه په دې نظر دي، چې په سوداگرۍ کې بايد د نرمو اخلاقو نه کار واخيستل شي.

ابن خلدون احتکار بد گڼلی دی؛ ځکه، چې دا د سوداگرو او اخیستونکو دواړه لپاره زیان رسوي، هغه د سوداگر په اړه وايي، چې سوداگر ته په دې گټه کې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هيڅ گټه او برکت نه وي او دا په مادي ژوند کې په روح باندې يو ناوړه اغيز پريباسي.

د معاش د لاسته راوړلو دريمه سرچينه صنعت دی او ددې څخه مطلب څو مختلف فنون (هنرونه) دي، ځينې يې په کوچي ژوند کې هم ليدل کيږي؛ ځکه، چې هغه ځينې اړتياوې پوره کوي، مثلاً، د کاليو (جامو) جوړولو فن (مسلک)؛ خو، ځينې کارونه بيا په متمدن ژوند کې ليدل کيږي، کوم چې د همدې ډول ژوند پایله ده.

څنگه، چې تمدن پرمختگ کوي، نوې، نوې اړتياوې پيدا کوي او ددې اړتياوو د پوره کولو لپاره مختلف کارونه رامنځته کيږي، هغه کارونه، چې په بنسټيزو کې مشهور دي، ابن خلدون هغه يو، يو شميرلي دي او په بشپړ ډول سره يې هغه څيرلي دي، هغه چې کوم شيان څيرلي دي، ځينې يې داسې څيرلي دي، چې د مؤرخينو لپاره ډير گټور دي؛ خو، د هر يوه تحليلول به لږ ستونزمن وي.

علوم - د فکر د حرکت پایله ده

پروفيسر فلنټ وايي، چې د ابن خلدون د کتاب (مقدمې) په شپږمې برخې باندې بحث نه دی په کار؛ ځکه، چې دا برخه د هغو خلکو لپاره ده، کوم چې د عربي علومو او ادابو سره اشنا وي.

اصلي خبره داده، چې د مقدمې اخري برخې د اسلام د لومړيو څخه د اتمې هجري پيړۍ پورې د عربو د علومو او ادابو يو بشپړ تاريخ وړاندې کوي.

ابن خلدون لومړنی مسلمان دی، چې د مسلمانانو د ادبي او عقلي تحريک تاريخ يې په يوه نوي شکل باندې وليکه، دده څخه مخکې مؤرخينو يوازې هغه موضوعات ليکل، چې د مشهور شخصيتونو يا پيښو پورې تړل شوي وه.

ابن خلدون د نوي عصر د مؤرخينو د ادابو سره زيات نږديوالی لري؛ بلکه د هغوی څخه مخکې (لومړی) دی.

د مسلمانانو په ادبي تاريخ باندې د ابن خلدون د کتاب (مقدمې) د اخري برخې زيات اغيز پروت دی، که، د کتاب اخري برخه يې نه وه؛ نو، ترکي مؤرخ

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

حاجي خليفه (۱۶۵۸ز) به خپل جامع كتاب (كشفا انطنون في اسمالكتب والفتون) نه وه ليكلې؛ حكه دغه كتاب ته په لويديځ او ختيځ كې د يوه جامع كتاب په سترگه كتل كيږي.

ابن خلدون وايي، فكر د علم د حركت پايله ده، فكر انسان ته د خدای تعالیٰ لخوا يوه تحفه ده، چې انسان پرې د حيوان نه برتري حاصله كړې ده، انسان كولاى شي، چې د خپل وروستي حد پورې پراختيا تر لاسه كړي؛ حكه، دده د پراختيا اصلي وجه په مسلسل ډول تمرين كول دي.

څرنگه، چې ټولنيز فكر په بناري او متمدن ژوند كې پوخوالي ته رسيري، په دې ډول تمدن هم كولاى شي، چې لوړو درجو ته ورسيري.

دیني او طبیعي علوم

ابن خلدون پورته ذكر شوي علوم په دوه ډولو ويشي، د ديني علومو موخه د عقيدې شرح، د فرائضو تنظيم او د نورو قائلول دي، طبيعي علوم، فلسفي علوم او مابعدالطبيعات د ذاتي شعور او فكر پايله ده.

دغه دواړه علوم د هر يو قوم لپاره اړين دي؛ حكه هيڅ يو قوم د دين او د انسانيت د فلسفي نه بغير نه شي پاتې كيداى.

په ځينو ځانگړو حالاتو كې ديني علومو مسلمانانو ته ځانگړى اهميت درلودلاى دى؛ كوم اهميت چې نورو قومونو نه دى ليدلى، قران او حديث په عربي ژبه دي، په هر مسلمان فرض دي، چې هغه مطالعه كړي، په قران او حديثو كې د مسلمانانو ټول قوانين او د ټولو مسائلو حل موجود دى، په داسې حال كې، چې د نورو قومونو په دينو كې دا ځانگړتيا نشته.

ابن خلدون د هغو علومو په اړه، چې ضروري دي، داسې وايي، علوم بايد لومړى په خپله ژبه كې ولوستل شي؛ حكه، په پردې ژبه باندي لوستل د نيمايي علم لاسته راوړل دي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه بیا وایي، چې په یوه وخت د دوه ډوله علومو یا فنونو (هنرونو) زده کول هیڅ قسمه مهارت نه شي رامنځته کولای (یاني یو فرد نه شي کولای، چې په دواړو کې په یو وخت کې پوره تکر توب تر لاسه کړي).

کوچنیانو ته باید په لومړي قدم کې اسانه زده کړه ورکړل شي، تر څو په دې سره ورو، ورو ستونزمنو مسائلو ته ورسیري.

د تاریخ فلسفه

د ابن خلدون یو ستر کار د تاریخ د فلسفې رامنځته کول دي، دده څخه مخکې تاریخ یوازې د پېښو د بیانولو نوم وه، د پېښو تر منځ کومه اړیکه نه رامنځته کیده، بلکه تاریخ یوازې یو بیاني حیثیت درلوده، د تاریخ په اړه داسې فکر کیده، چې ټولې پېښې اتفاقي (تصادفي) رامنځته کیري.

ابن خلدون د نورو مؤرخینو نه یو ځانگړی او وتلی شخصیت دی، هغه تاریخ ته د یوې کیسې په نظر نه گوري، بلکه تاریخ ته د یو ساینس (علم) درجه ورکوي.

هغه وایي، کله چې تاریخ په ژور ډول مطالعه، تجزیه او مشاهده کړو؛ نو، مور به د غلطیو څخه لیرې پاتې شو او حقائق به لاسته راوړو.

د تاریخ په واسطه مور د خپلو مشرانو طریقې، د تیرې زمانې اخلاقي حالت، د پیغمبرانو لارښوونې، د حکومتونو سیاست او د هغوی په لارو چارو باندې بڼه پوهیدای شو، ددې گټه به دا شي، چې مور به د ټولو حقائقو په رڼا کې نیغه او درسته لاره انتخاب کړو.

ابن خلدون وایي، چې مور د تاریخ څخه هغه وخت درسته گټه اخیستی شو، چې ځان د ریښتیاوو اساس ته ورسوو.

د اوسنیو شیانو د علت او اسبابو تشریح به وکړای شو او هغه عناصر چې د تاریخي پېښو تر شاه موجود دي، په ژور ډول به یې مطالعه کړو، ابن خلدون د خپل کتاب (کتاب العبر) په لیکلو کې دې ټکي ته متوجه وه، چې هیڅ مؤرخ دده څخه مخکې د تاریخ فلسفې مطالعه نه وه کړې.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه د ټولو څخه مخکې د تاریخ د بیروني او داخلي مانا تر منځ توپیر بیان کړی دی، بیروني هیت په ځانگړو ځایونو او حالاتو کې د رامنځته شویو پېښو اړوند مالومات راټولوي، بلکه د تاریخ د داخلي مانا څخه موخه د پېښو پیل، د پېښو علت او په دلائلو باندې څیړنه کول دي، د ابن خلدون دې کار ته باید یو علمي او ساینسي هڅه وویل شي.

د ابن خلدون کتاب (کتاب العبر) د نورو مؤرخینو برعکس د تاریخي پېښو درست نوعیت او او عوامل بیان کړي دي.

د علام په نظر که تاریخي اصول او طریقه له نظره وغورځول شي؛ نو، په تاریخي پېښو کې به غلطی رامنځته شي، که چیرته مؤرخ په تاریخي اصولو باندې پوه شي؛ نو، د غلطیو اصلاح کولای شي.

ابن په دې اړه مور ته دوه بیلگې وړاندې کړي دي، د مؤرخ لپاره په کار دي، چې تاریخ ته باید ځانگړی نظر وکړي، یانې د ټولني د نوعیت او طبیعت نه باید په بشپړ ډول خبر وي.

د تاریخي پېښو د ثبتولو لپاره په کار دي، چې د پېښو په نوعیت باندې پوره پوه شو او د لاسته راغلو مالوماتو په اساس په بې پرې ډول وڅیړل شي، تر څو هغه مالومات چې درست دي، هغه قبول کړو او پاتې نور پریردو، ابن خلدون د تاریخي پېښو د غلطو ثبتولو په عواملو باندې هم خبرې کړي دي، هغه په تدریجي تغیر او تبدیل باندې هم رغیدلی دی.

ابن خلدون وايي، چې تاریخ په حقیقت کې د انساني ټولني په اړه د مالوماتو علم دی، کوم ته چې د نړۍ کلتور (ثقافت) ویل کېږي.

هغه وايي، تاریخ د اصلي پېښو پورې تړلی علم دی، تاریخ د پېښو مثبت یا منفي شکل دی.

دغه پېښې درستي یا غلطې کیدای هم شي، په دې پېښو باندې د تنقید یا تبصرې په جریان کې، څیړنه کول په کار دي، چې ایا دغه پېښې درستي دي که نادرستي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون وايي، چې تاريخ دوه کومکي علومو ته اړتيا لري، لومړی د کلتور علم ته، د تاريخي پيښو په نوعیت باندې غږیږي، دوم سند یا مأخذ ته اړتيا لري، د سند په واسطه کولای شو، چې تاريخي پيښې ثبت کړو او د تاريخي پيښو په اړه مالومات ترلاسه کړو او د هغوی تجزيه او تحليل وکړای شو.

ستر علام ابن خلدون وايي، که چیرته د ټولو تاريخي دورو مطالعه وکړای شي؛ نو، مالومیږي، چې د ټولو پيښو تر منځ د پرمختگ تاريخي اړیکه شتون لري.

دا یو غلط فکر دی، چې څوک ووايي، مختلفې تاريخي دورې یو د بل نه جلا دي.

ځکه، تاريخي پيښې په مسلسل ډول یو د بل سره اړیکې لري.

علام ابن خلدون وايي، چې تېر، حال او راتلونکی یو ډول مثلث دی، که یوه زوايه ترې لیرې کړو؛ نو، هندسي شکل خپل اهمیت له لاسه ورکوي.

هغه د ټولني د پرمختگ مطالعه کړې او تېر یې د حال سره مشابه گرځولی دی.

خلافت

ابن خلدون وايي، د دین ساتنه، پراختیا او دنیاوي سیاست او د حضرت محمد صلی الله علیه وسلم نیابت کول خلافت او امامت دی او ځای ناستي ته خلیفه یا امام ویل کیږي، لکه څرنګه چې امام د مانځه او وخت تقلید او پیروي کوي، دې ته امامت کبری (ستر امامت) ویل کیږي او خلیفه ورته ځکه ویل کیږي، چې د حضرت محمد صلی الله علیه وسلم په امت کې د نائب او خلیفه رول اداء کوي، دې شخص ته کله خلیفه یا خلیفة الرسول هم ویل کیږي، ځینې علماء د خدای تعالی خلیفه هم ورته وايي؛ خو، ډیری علماوو دا خبره نه ده خوښه کړې؛ ځکه، چې ابوبکر صدیق (رض) د خلیفة الله نوم نه وه خوښ کړی، بلکه د خلیفة الرسول نوم یې ښه گڼلی وه، ابن خلدون ددې لپاره دا دلیل وړاندې کړی دی، چې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

خدای تعالی هر وخت حاضر او ناظر دی؛ نو، ځکه د هغه د خلافت او نیابت سوال نه پیدا کیري.

د خلافت وجوب

ابن خلدون لیکلي دي، چې د خلافت واجبيدل د صحابه او تابعینو نه ثابت دي، په دې ډول د خلیفه یا امام ټاکل لازمي او ضروري دي، همدا وجه وه، چې د حضرت محمد صلی الله علیه وسلم د وفات نه وروسته صحابه کرام حضرت ابوبکر (رض) د لومړی خلیفه په توگه وټاکه، ددې وروسته بیا اسلامي نړۍ کې داسې حالت رانه غی، چې خلیفه دې موجود نه وي، د شریعت اصلي موخه د انسان ساتنه، د فساد او ظلم مخنیوی کول دي.

څو معتزله ډلې او ځینې مؤرخین په دې نظر دي، چې د خلیفه یا امام ټاکل د عقل له نظره ضروري او واجب نه دي، دوی فکر کوي، چې د شریعت د تطبیق لپاره د امت موجودیت مهم دی، که چیرته ټول خلک د شرعي احکامو مطابق ژوند تېر کړي؛ نو د امامت یا خلافت ضرورت بیا نشته، ابن خلدون وايي، کله، چې ثابت شوه، چې ټولو اجماع کړي ده او د امام ټاکل واجب دي؛ نو، دا به د فرضي کفایي حیثیت لري.

د امام یا خلیفه ټاکل

ابن خلدون د امام د ټاکلو حق عوامو ته نه ورکوي، بلکه اهل حل او عقد ته یې سپاري او وايي، چې اهل حل او عقد هر څوک خلیفه وټاکه، عوام یې باید اطاعت وکړي؛ ځکه، د خدای تعالی وینا ده، چې تاسو د الله اطاعت وکړی، د هغه د رسول اطاعت وکړی او د هغه چا اطاعت وکړی، چې په تاسو حاکمان دي.

د امامت یا خلافت شرائط

ابن خلدون هم د الماوردی په شان د خلافت لپاره ځینې شرائط وړاندې کړي دي، چې په لاندې ډول ترې یاونه کوو.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

۱- علم - خلیفه باید په شرعي احکامو باندې پوه وي او باید چې اجتهادي درجې ته هم رسیدلی وي، تر څو د شرعي احکامو په رڼا کې د مسائلو حل راوباسي او چاته یې د رجوع کولو اړتیا پېښه نه شي او خلیفه باید په هر لحاظ د کمال درجې ته رسیدلی وي.

۲- عدالت - امامت یو دیني منصب دی او داسې یوه چوکۍ ده، چې عدالت په کې ضروري دی، خلیفه باید داسې یو کار ونکړي، چې د هغه شخصیت ته پرې صدمه ورسیري.

۳- کفالت - امام باید د شرعي حدودو د پلي کولو اهلیت ولري، په جهاد او جگړه کې باید د لارښوونې وړتیا ولري، په خلیفه کې باید دومره لیاقت موجود وي، چې نور خلک جگړې ته چمتو کړي، شرعي حدود نافذ کړي، د سیاست سره آشنا وي، تر څو د دین او دنیا ساتنه وکړي او د هیواد بشپړتیا ته کوم خطر پېښ نه شي.

۴- د حواسو او اعضاوو روغوالی - د امام ټول حواس او اعضاء باید جوړ وي، تر څو خپله دنده په درست ډول سرته ورسوي، د بیلگې په ډول هغه لیونی نه وي، گونگ نه وي، گود، شل او شوت نه وي، که د امام په جسم کې کوم نقص پیدا شو، چې هغه نه شو کولای، خپله وظیفه په درست ډول سرته ورسوي؛ نو، د هغه امامت باید مقید نه وي.

۵- قریشي نسب - په دې شرط کې اختلاف موجود دی، د قاضي ابوبکر باقلاني قول دی، چې د خلیفه لپاره دا کوم ضروري شرط نه دی؛ خو، په سقیفه کې په دې مسئلې باندې اجماع شوی؛ ځکه، کله چې انصارو د سعد بن عباده سره بیعت کول غوښتل؛ نو، قریشو د پیغمبر علیه السلام په دې قول باندې، چې (خلیفه یا امام باید قریش وي) دلیل ونيوه او انصارو هغه (ابوبکر رض) د خلیفه په توگه قبول کړ.

دغه شرط هغه وخت د منلو وړ وه، کله چې په عربي قبائلو کې قریشو ته شرف حاصل وه او خلکو د قریشو مشري منلې وه؛ ځکه، هغوی قومي عصبیت درلوده او دا عصبیت د خلافت د قوي کولو او د احکامو د پلي کولو لپاره ډیر

ضروري وه، په دې ډول هغه د هغه وخت مصلحت وه، اصلي شرط كفايت (ورتيا) ده؛ ځكه، همدا د حكومت د استحكام او امنيت لپاره مهم دى، د سلطنت د پراختيا سره قريشي عصبیت له منځه ولاړ، بيا دا خبره رامنځته شوه، چې خلافت بايد داسې يو غير قريشي ته ورکړل شي، چې شاته قوي عصبیت ولري، تر څو خلافت په درست ډول اداره کړای شي، کله چې قاضي ابوبکر باقلاني د قريشیت د شرط نه انکار وکړ؛ نو، په هغه وخت کې په عربو باندې عجمي خلفاء غالب شوي وه او عربي عصبیت کمزوری شوی وه.

ولي عهد ټاکل

ابن خلدون خليفه د امت ولي او امين هم بولي، ابن خلدون خليفه ته د ځان نه وروسته د ځای ناستي د ټاکلو حق هم ورکړی دی، امت به په ولي عهد (ځای ناستي) باندې داسې اعتماد کوي، لکه څرنګه چې يې په خليفه باندې کړی وي، په شريعت کې د امت په اجماع سره دا خبره ثابته ده، چې خليفه د ځانه وروسته ځای ناستی ټاکلی شي؛ ځکه، حضرت ابوبکر (رض) د صحابه وو په مجمع کې حضرت عمر (رض) خپل ځای ناستی مقرر کړی وه، حضرت عمر (رض) د خپل ځای ناستي توب مسئله شپږو عشره مبشروو صحابه وو ته سپارلي وه، هغوی ته يې واک ورکړی وه، چې امام وټاکي، په دې وخت کې هغوی خليفه په ديني لحاظ سره وټاکه، اوس که چيرې کوم خليفه خپل زوی يا ورور خپل ځای ناستی وټاکي؛ نو، بايد بد گمانې پرې ونه کړل شي، امير معاويه (رض) خپل زوی يزيد د کورني عصبیت په وجه خليفه ټاکلی وه، که هغه دا کار نه وه کړی؛ نو، کورني عصبیت مشکلات پيدا کول.

د دوه خلافتونو موجودیت

ټول مسلمان مفکرین په دې خبره باندې متفق دي، چې په اسلامي نړۍ په يوه وخت کې بايد يو خليفه موجود وي، که دويم شخص د خلافت دعوی وکړي؛ نو، هغه باغي او واجب القتل دی؛ خو، ابن خلدون لومړنی مفکر دی، چې د اسلامي نړۍ پراخوالي او تنظيم چارو ته په کتو سره يې د دوه خلافتونو (يا خليفه گانو) موجودیت يې روا گرځولی دی، لکه څرنګه چې عباسي خلافت عرب او ځيني

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

مرکزي سيمې اداره کولې؛ خو، په مقابل کې يې په هسپانيه کې د بنو اميه سلطنت هم موجود وه، د خلافت اساسي دنده په خپلو حدودو کې بشپړ امنيت، سوله او انصاف حاکمول دي، که چيرته يو خليفه د خپل سلطنت په حدودو کې خپله دنده په درست ډول سرته نه شي رسولای؛ نو، دويم خليفه حق لري، چې د امن او سولې لپاره کار وکړي.

يو نمونه يي حکومت

ابن خلدون د حضرت محمد صلی الله عليه وسلم او د خلفای راشدينو مبارک دور د حکومت کولو يوه بيلگه گڼي او د پيغمبر عليه السلام او د خلفای راشدينو خلافت يو ځانگړی او جلا حکومت گڼي. (ياني د نړۍ لپاره يې د حکومت يوه نمونه گڼي). ځکه په دې وخت کې د حکومت کولو ټول اهداف پوره شوي وه، د هېچا سره بې انصافي ونه شوه، د خلکو د ژوند ټولې اړتياوې پوره شوې وې، د خدای تعالی ټول اوامر په درست ډول پلي شوي وه، واکمنو په خپلو مخلصانه کوبښونو سره د خلکو ټولې دنياوې اړتياوې او اخروي غوښتنې پوره کړې وې، ددې بيلگه تر اوسه پورې د بشريت په تاريخ کې نه ده وړاندې شوې، د هغوی د وخت حکومت داسې يوه نمونه ده، که انسان پرې عمل وکړي؛ نو، داسې ټولنه به رامنځته شي، چې ټولې اړتياوې به يې په اسانۍ سره پوره شي، د نفرت، کينې او حسد ټولې وړيځې به له منځه ولاړې شي، د يو بل سره به د ورور ولی او مينې جذبې پيداشي، انسان به د انسانيت لوړ مقام ته ورسيزي، امير معاويه (رض) غوښتل، چې ټول اختيارات او د خلافت د ټولې پراختيا واک په خپل لاس کې واخلي، تر څو د هغه څخه پخوا رامنځته شوی قوي خلافت يې له لاسه ونه وځي، د قوي قوت په موجوديت سره امير معاويه (رض) د خلافت طرف بدل کړ او خپل زوی يزيد يې خليفه وټاکه، چې په دې کار سره د بنو اميه وو په اهل حل و عقد کې اختلافات رامنځته شول.

ابن خلدون د خلافت نه ملوکيت ته د سفر تشریح کړېده او هغه يې سياسي مصلحت بللی دی او ددې لپاره يې پر عصبیت باندي زور اچولی دی، په داسې حال کې، چې عصبیت يوازي د ايمان او مذهبي اعتقاداتو له لارې سرایت کوي، د ابن خلدون په نظر د شريعت پر ځای عصبیت خلافت ساتلی دی، په هغه وخت

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

کې خلافت یوازې د یو سیوري په شکل باندې پاتې شوی وه، ابن خلدون د خلفای راشدینو حکومت د یوې نمونې په توګه وړاندې کوي، هغه په اوسنیو سلطنتونو (اوسنیو واکمنو) باندې تاکید کوي، چې د هغو اخلاقو خیال دې وساتي، کوم چې د یوه شرعي حکومت لپاره اړین دي.

د قانون تصور

ابن خلدون وايي، چې د انسانانو د یوې ډلې لپاره د قانون موجودیت ډیر اړین دی، تر څو د هغه لاندې انساني چارې اصلاح شي او د قانون پلي کول د حاکم دنده ده، دغه قانون شرعي قانون هم کیدای شي، چې په پلي کولو سره یې انسان ته ثواب ورکول کیږي او هغه انسان چې ددې قانون پر ضد عمل کوي، هغه ګناهګار دی او د سزا مستحق دی، په قوانینو کې باید د عام او خاصو دواړو خیال وساتل شي او په دې کې ټول احکام شامل دي، مسلمانانو ته د ځانګړي قانون جوړولو اړتیا نشته، ابن خلدون د طاهر بن الحسین د هغه لیک حواله ورکوي، کوم چې یې خپل زوی عبدالله بن طاهر ته لیکلی دی، دغه شخص خلیفه مامون الرشید واکمن مقرر کړی وه، په دې لیک کې طاهر خپل زوی ته د شریعت د احکامو د پلي کولو لارښوونه کوي، ورته وايي، په قران کریم کې چې د کومو حلالو او حرامو ذکر شوی دی، دهغه څخه باید هیڅ انحراف ونه کړي، نبوي حدیث باید له یاده ونه باسي، د خدای تعالی د رضا لپاره باید قران کریم تلاوت کړي؛ ځکه، چې ستا نه پوښتنه کیږي، خپله دنده په ایماندارۍ سره سرته رسوه، د پیغمبر علیه السلام سنت خپل شعار وګرځوه، د ژمنې پابندي کوه او د دروغجنو او چغل خورو خلکو نه ځان ساته.

ابن خلدون د امت په فقهي مکتبونو حنفي، شافعي، مالکي او حنبلي باندې خبرې کړي دي، د شيعه ګانو فقه چې په جعفريه فقه باندې استواره ده، دا ټول د قران او سنتو په رڼا کې وضع شوي دي.

ابن خلدون لیکلي، چې قانون د انسانانو لخوا هم جوړیدای شي، البته دغه قانون د انسانانو د مادي خوشالی لپاره جوړیږي، ددې قانون له مخې زیاتره دنیاوي ګټې په نظر کې نیول کیږي، ابن خلدون د عوامو غونډې واکمن هم مجبور کړي، چې قانون باید مراعت کړي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون ليکلي، چې د مسلمانانو زياتره خلک د پنځو فقهي مدرسو پورې تړلي دي؛ نو، بايد قانون د هغه ځای د خلکو مطابق جوړ کړل شي او د قوانينو مآخذ بايد فقهي مدرسي وي.

د حکومت داخلي نظام

ابن خلدون ليکي، چې د پاچا په اورو باندې ډير ستر بوج پروت وي او دا د پاچا ذمه واري ده، چې د خدای تعالی د مخلوق ساتنه بايد د دښمنانو څخه وکړي، منصفانه احکام بايد پلي کړي، يو بل بايد ظلم او زياتوالي څخه وساتي، د خلکو مالونه بايد د نورو د لاسو څخه وساتي او د هغوی تر منځ بايد انصاف رامنځته کړي، د خلکو د اقتصادي، ټولنيزو او مذهبي کارونو څارنه بايد وکړي او داسې ستونزه رامنځته نه کړي، چې د هغوی په کارونو کې خنډ واقع شي او په تکليف يې کړي، دې موخې ته د رسيدو لپاره پاچا پوهو او لائقو اشخاصو ته اړتيا لري، که کومک کونکی د هغه خپل (رشته دار) يا کوم پخوانی حکومتي شخص وي؛ نو، دا د پاچا سره ډيره مرسته کوي.

پاچا د خلکو مرستې ته اړتيا لري، کله، تورې، کله قلم او کله هم رايې ته اړتيا لري، پاچا په ځانگړي توگه هغو خلکو ته ډيره اړتيا لري، چې په حکومتي کارونو کې د هغه لاس نيوی وکړي او دا اشخاص بايد باوري اشخاص وي، کله، داسې وي، چې يو شخص د زياتو کارونو وړتيا لري او کله د نورو خلکو نه مرسته غواړي.

ابن خلدون وايي، چې په سلطنت (حکومت) کې څلور دندې ډيرې مهمې دي او په دې څلورو کې تر ټولو مهمه دنده د وزير دنده وي، هغه د سلطنت ټول بار په خپلو اورو باندې اخلي، دويمه مهمه دنده د کاتب ده، چې واليانو ته لیکونه او مراسلات ليري، والي په يوه يا زياتو ولايتونو باندې مقرر يري، دغه والي د خپل ولايت مشر وي او د ټولو ولايتي چارو مشري کوي، خليفه يا واکمن هغه له دندې گوښه کولای هم شي، والي په خپل ولايت کې هغه ذمه واري لري، کومه چې واکمن يې لري، دغه واليان د مرکزي حکومت د فرمانونو مطابق د ولايت چارې سمبالوي.

دریمه دنده د مالیې د وزیر (صاحب المال و الجيا) دنده ده، دغه شخص د خراج د راتلو او مصارفو معاملات سرته رسوي او ریکارډ یې د خان سره ساتي، څلورمه مهمه دنده د حاجب دنده ده، دغه شخص د پاچا د زړه د آرام لپاره کار کوي.

دغه پورته ذکر شوي څلور دندې د نورو نه ډیرې لوړې دي او په دوی کې د وزیر دنده یې له ټولو مهمه ده؛ ځکه، دغه شخص د پاچا د لاس لاندې ټولو کسانو څارنه کوي، د پاچا ملگری او همراز وي او په دولتي چارو کې شریک وي، سربیره پر دې نورې دندې هم شته، مثلاً د سرحد لپاره ځانگری شخص ټاکل، د خراج لپاره، د خوراک او څښاک لپاره، د ټیکس او سکو لپاره ځینې مهم اشخاص ټاکل او نور... دغه اشخاص د نورو اشخاصو د لاس لاندې کار کوي، چې د هغوی په پرتله دغه کوچنی دندې دي.

ابن خلدون خلیفه ته وایي، چې د دین د اقامې لپاره باید مفتي، مدرس، امام، خطیب او مؤذن وټاکي، د انصاف د پلي کولو لپاره باید قاضیان وټاکي، محکمي باید جوړې کړي او هغوی (قاضیانو) ته باید معقولي تنخواګانې ورکړي؛ ځکه، اکثره یې مالداره نه وي، خلیفه په دې کار سره کولای شي، چې عوام خوشاله کړي او د خلافت د موجودیت اساسي موخه هم همدا ده، د دین په سیاسي قوت کې زیاتوالی راضي؛ ځکه، مذهبي جذبه خلک نفرت او کرکې ته مجبوروي او بیا ددې خلکو مقابله هیڅ قوم نه شي کولای او هغه حکومتونه چې د دین نه محروم دي، که په شمیر کې زیات هم وي؛ نو، دواړه سره نه برابرېږي. ابن خلدون د کاتب د دندې یادونه کړې او ویلي یې دي، چې په حکومت کې کوچني کوچني سیمه ایز حکومتونه موجود وي، چې مشري یې والي کوي، والي مرکزي حکومت ته جواښه وي، هغه لیکي، د حکومت مشر ته په کار دي، چې دا کسان باید په دنده باندې وګماری، چې د هغه ځای د حالات په اړه ورته مالومات ورکړي، د هغه ځای د خلکو سره بڼه سلوک وکړي او په بڼه ډول سره خپله دنده سرته رسوي.

ابن خلدون د مهمو کلیدي وظیفو لکه فوځي او مذهبي وظیفو په اړه په تفصیل سره خبرې کړي دي، هغه د حکومت د ژبې په اړه لیکلي، چې د اسلامي

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

حکومت د مختلفو شعبو او د اسلامي نړۍ د یو بل سره د اړیکو ساتلو لپاره باید یوه ژبه موجوده وي او هغه ژبه باید عربي وي او دا مشوره یې هم ورکړې ده، چې د نورو سیمه ایزو ژبو د پرمختګ لپاره هم باید کار وکړل شي.

اقتصادي مسائل

خدای تعالی انسان خپل خلیفه ټاکلی دی او د نړۍ ټول شیان یې د هغه په واک کې ورکړي دي، یوازې یو شخص باید هغه په خپل تصرف کې رانه ولي، بلکه په ټولنیز ډول ټول خلک باید ترې ګټه واخلي او ټول یې حقدار دي، ارسطو هم ورته نظر لري؛ خو، کله چې یو شی د یوه شخص په قبضه کې راشي، بل شخص یې بې اجازې نه شي اخیستلای، ځینې هغه شیان وړیا دي، لکه د باران اوبه، چې د پټیو او نورو اړتیاوو لپاره استعمالیږي؛ خو، یوازې اوبه د انسان لپاره مهمې نه دي.

ابن خلدون د رزق د لاسته راوړلو څو مختلفې طریقې ذکر کړي دي، لومړی پاچا د محصول او خراج له لارې رزق تر لاسه کوي، دویم بسکاري د بسکار له لارې، دریم، ځینې خلک د ځینو نورو حیواناتو له لارې شیدې تر لاسه کوي، ورینمین لاسته راوړي او د شاتو مچيو نه شات لاسته راوړي او خپل رزق ځان ته برابروي. څلورم لاره یې د کروندې او د ونو څخه د میوو لاسته راوړل دي، پنځمه لاره یې صنعت او فن دی او شپږمه لاره یې سوداګري او پیری خلک د ملازمت له لارې خپل رزق لاسته راوړي.

د کارل مارکس نه پیر مخکې ابن خلدون د انسان خواري د اجورې د لاسته راوړلو یوه لاره بنودلې ده؛ ځکه، هغه د شیانو د لاسته راوړلو لپاره خپل خواري کوي او په قیمت کې یې زیاتوالی راوړي، یانې د عمل او خواری نه ګټه تر لاسه کوي.

ابن خلدون د سوداګرۍ، ګټې او زیان، اجاره داری او د جګړې په وخت کې د شیانو په ناقانونه ډول ساتلو باندې خبرې کړي دي، دا یې ویلي دي، چې سیاست د اقتصاد سره ژوره اړیکه لري، که د پاچا خزانه ډکه وي او د عوامو د فلاح او بهبود لپاره یې نه مصرفوي؛ نو، په دې وخت کې پاچا په عوامو باندې ظلم کوي،

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه پاچا ته مشوره ورکړې ده، چې د مصارفو او امدن لپاره باید یو متوازنه لاره وټاکي، د قیمتي مخه دې ونیسي او د دولت حاکمیت باید څو کسانو ته پریښودي، که د پاچا خزانه ډکه وي او د عوامو د فلاح او بهبود لپاره کار کوي؛ نو، عوام خلک به د هغه سره مینه او محبت وکړي، زړه له کومې او په ځان سره به یې اطاعت وکړي، که خزانه خالي وي او عوام د غربت او افلاس بنکار شي؛ نو، د پاچا دښمنان به شي، محصول دی، چې حکومت چلوي، پاچا ته په کار دي، چې په منصفانه ډول محصول ولگوي.

واکمن باید د خلکو نه د زیاتي خواری غوښتنه ونکړي؛ ځکه دا غوښتنه او خواري د هغوی جسماني صحت ته زیان رسوي.

ابن خلدون وايي، چې په کلیو کې کروندې او غله جات د رزق د لاسته راوړلو لاره ده؛ خو، په ښار کې د رزق د لاسته راوړلو لارې چارې ډیرې دي، مثلاً صنعت او فن، سوداګري او ملازمت او نور... سوداګرو ته مشوره ورکوي، چې په سوداګری کې سستي ونکړي، بلکه په ایماندارۍ سره سوداګري وکړي، که داسې ونکړي؛ نو، بد اخلاقه به ورته وویل شي، هغوی باید قیمتي رامنځته نه کړي.

ابن خلدون شخصي جائداد قائل ته دی؛ خو، د حکومتي مشرۍ ضد دی، ابن خلدون د حکومت په خوشالی او ساتنه، امن او سوله او ابادۍ باندې زیات تاکید کړی دی؛ ځکه، هغه وايي، چې د قوي اقتصاد نه بهر د حکومت پښې سستي وي.

د ماحول نظریه

د ابن خلدون د ماحول نظریه ډیره مهمه ده، د هغه په نظر د انسان په دماغي او جسماني پرمختګ باندې جغرافیایي حالات ژور تاثیرات لري، معتدلو سیمو کې تمدن او تهذیب ډیر پرمختګ کوي او ددې سیمو خلک په هر لحاظ د معتدل مزاج لرونکي وي، په دې ځایو کې پیغمبران مبعوث شوي دي؛ ځکه، ددې سیمو خلک په جسمي او ذهني لحاظ بشپړ او د عاداتو په لحاظ متوازن دي، دغه سیمې د طبیعي سرچینو څخه ډکې دي، سرې او سپینې سکې استعمالوي، د هغو اقلیم

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

چې معتدل نه وي، د هغه ځای تمدن معمولي وي، د هغه ځای لباس، غذا او د اوسیدو ځایونه دتیتي درجې وي، تور پوستي خلک د ونو په جونپرو کې اوسیري، موسم او هوا د انسان په خلاقو، خیالاتو او عاداتو باندې ژور اغیز لري، دا ضروري نه ده، چې د معتدلو سیمو ټول ځایونه دې سرسبز وي، چیرته ډیرې غلې وي او چیرته بیخي نه موندل کېږي، د شنو ځایونو خلک خوشاله او فارغه ژوند تیروي، ددې سیمو خلک ځکه په جسماني او ذهني لحاظ دومره قوي نه وي، د دښتو، میدانونو، صحراوو او غرونو خلک د سخت ژوند تیروولو عادي وي؛ ځکه، نو ددغه سیمو خلک زیات ذهین وي، د غذا زیاتوالی یوازي انسان نه بلکه حیوان هم اغیزمن کوي، په هغو سیمو کې چې لمر ډیر نږدې وي، د هغه ځای د خلکو رنگ زیات تور وي او په هغه سیمو کې چې لمر ډیر تیز وي، دهغه ځای خلک غم رنگ او سپین وي.

په هر حال ابن خلدون ددې نظریې په اساس د مختلفو سیمو په حکومتونو باندې رڼا اچولې او د هغوی توپيرونه یې څیړلي دي، اروپایي مفکرینو بودان او مونتیسکو هم د جغرافیایي اقلیم په نظر کې نیولو سره په انساني اخلاقو او د هغوی په سیاسي، اقتصادي ادارو باندې غږیدلي دي، ارسطو د خپل وخت د یونانیانو تعریف کړی دی، د فلسفې پراختیا او پرمختګ یوازي د جغرافیایي حالاتو پورې تړلی دی او ددې څخه د اروپا نورې سیمې محرومي دي، مونتیسکو د شمالي اروپا خلکو ته په کتو سره، د یخو سیمو خلک بااستعداده، چست، خواري کښ او ازادې خوبني خلک معرفي کړي دي او ویلي یې دي، چې د گرمو سیمو خلک سست، کمزوري او د غلامی خوبوونکي خلک دي، په داسې حال کې چې د همدې شمال خلک لومړی په وحشت او تیارو کې ډوب وه.

د زده کړې فلسفه

ابن خلدون د زده کړې په اړه هم نظریه وړاندې کړې ده، د هغه په نظر زده کړه د هر شخص طبیعي حق دی، دده نه مخکې هیڅ فیلسوف علم او فن د خلکو طبیعي حق نه وه پیژندلی، ابن خلدون په ښکاره الفاظو سره دا خبره کړې، چې د علم او فن زده کړه د شخص فطري غوښتنه ده، د علم د فضیلت په باره کې هر وخت خلکو نظریات ورکړي دي؛ خو، د علم لاسته راوړل د بشري غوښتنې په

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

حيث او په فلسفي دلائلو باندې د هغې ثابتول په لومړي ځل ابن خلدون وړاندې کړل، ابن خلدون د خپل وخت د تعليمي نظام نه خوښ نه وه، هغه يې د ښه کولو لپاره فکر وکړ او نظريات يې وړاندې کړل، ابن خلدون د خپل وخت د مفکر قاضي ابوبکر ابن عربي نه زيات اغيزمن ښکاري او د هغه د اصولو ستاينه کوي، د ابن خلدون په تعليمي نظرياتو کې د ابن عربي افکار ښکاري.

د علم تصور

د ابن خلدون په نظر اصلي او حقيقي علم د معرفت علم دی او معرفت (پېژندنه) انسان ته حقيقت روښانه کوي؛ خو، هر شخص د معرفت علم نه شي ترلاسه کولای او نه هر شخص په کې دلچسپي لري، بډای خلک د دنياوي او مادي علومو طرف ته کوښښ کوي؛ خو، د حقيقت په پېژندنه (معرفت) کې ابن خلدون وجدان او الهام ته قائل دی او هغه ته يې د شپږم حس نوم ورکړی دی، کوم چې هر شخص نه شي کولای لاسته يې راوړي، بلکه د الله تعالی ورکړه ده او ځينو، ځينو اشخاصو ته ورکول کيږي، هغه خلکو ته چې دا علم ورکړل شوی، هغه پيغمبران دي، په دې لحاظ يوازې پيغمبران د حقيقي علم سره آشنا وي، د عامو خلکو عقل محدود او سطحي وي؛ ځکه، نو ضروري ده، چې خلک د پيغمبرانو په تعليماتو باندې عمل وکړي، تر څو نجات ومومي.

د علومو ډولونه

ابن خلدون ټول علوم په دوه ډولو ويشلي دي.

۱- طبيعي علوم ۲- نقلي علوم

۱- طبيعي علوم

دا داسې علوم دي، چې په هغې باندې د پوهيدو لپاره انسان د خپل فکر نه کار اخلي، په خپلو عقلي قواوو سره موضوعات، مسائل او دلائل حاصلوي، د خپلو ذهني قوتونو نه کار اخلي، په دغو علومو کې مهارت ترلاسه کوي او په هر څه کې تمیز حاصلوي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په طبيعې علومو کې منطق، طبيعيات، طب و خلافت، الهيات، سحر، جادوگري، هندسه، موسيقي او نور شامل دي.

۲- نقلي علوم

ددې څخه هدف داسې علوم دي، چې په کومه واضحه وسيله انسان ته حاصليري، ددې دار و مدار په نقل او رواياتو باندې دی، انساني عقل په کې کوم رول نه لري، د نقلي علومو سرچينه د خدای تعالی کتاب (قران کریم) او د رسول الله صلی الله عليه وسلم سنت دي، کوم چې زموږ شريعت دی او زموږ دين تري منځته راغلی دی، په نقلي علومو کې تفسير، قرات، حديث، فقه، لغت، بيان، نحو، اداب، تصوف او د خوبونو تعبير شامل دي.

د علم ذريعي

د ابن خلدون له نظره علم د دوه لارو څخه ترلاسه کيدای شي، ۱- ظاهري حواس ۲- باطني حواس.

۱- ظاهري حواس: د ظاهري حواسو څخه هدف غوږ، سترگه، پوزه، ژبه او جلد دی.

۲- باطني حواس: د باطني حواسو څخه هدف مشترک حس، تخيل، وهم، حافظه، غوږ او فکر دي، ددې څخه د مجردو تصوراتو علم ترلاسه کيري.

ابن خلدون حواس خمسې (پنځو حواسو) څخه د علم زده کول ضروري گڼلي دي؛ ځکه، ټول دنياوي او مادي علوم ددې پنځو حواسو څخه ترلاسه کيري؛ خو، ابن خلدون دغه پنځه حواسه د علم د لاسته راوړلو د يقيني ذريعي په توگه نه مني، هغه وايي، چې ددې حواسو په واسطه تر لاسه شوی علم د معرفت علم نه دی، هغه حقيقي معرفت لپاره ذريعه الهي وحي گڼي.

د زده کړې موخي

د ابن خلدون له نظره د زده کړې موخي د ټولني د موخو تابع وي، هغه د زده کړې موخي په لاندې ډول بيانوي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

- ۱- د داسې کسانو روزل، چې ژوند په بڼه ډول تیر کړي.
- ۲- د نویو پیداشویو او بالغانو کلتوري خلاء ډکول.
- ۳- فرد ته په درست ډول د فکر کولو عادت ورکول، تر څو ټولنیز مسائل په صحیح ډول حل کړي.
- ۴- زده کوونکو ته د قواعدو او ضوابطو مطابق د ژوند تیرولو تربیت ورکول.
- ۵- په زده کوونکو کې تمدني خصوصیات رامنځته کول، تر څو ټولنه په صحیحو لیکو باندې روانه کړي.
- ۶- د مسلمان د زده کړې اصلي موخه د الهي معرفت پیژندل دي، کوم چې د پیغمبرانو د پیروۍ نه تر لاسه کيږي.

په تعلیمي نصاب باندې نیوکه

د ابن خلدون په وخت کې په تعلیمي نصاب کې زیاتې نیمګړتیاوې موجودې وې، هغه د تعلیمي نصاب نه مطمئن نه وه، هغه خپله ټوله توجه تعلیمي نصاب ته واړوله، ابن خلدون د خپل وخت مفکر قاضي ابوبکر ابن عربي نه زیات اغیزمن بنسکاري، قاضي ابوبکر د زده کړې په طریقه باندې نیوکه کړې، هغه ویل، چې د ماشومانو د زده کړې پیل باید د قران کریم نه وشي، هغه ویل، چې د قران کریم ژبه د فصاحت، بلاغت له نظره د یو زده کوونکي لپاره ډیره اړینه ده، هغه ویل، چې په حساب او د مورنۍ ژبې په زده کړه باندې هم تاکید کړی دی، د هغه له نظره د حساب په زده کولو سره د ماشومانو فکري قوت زیاتېږي، په دې سره ماشومان د استدلال طریقي زده کوي.

ابن خلدون ځینې لاندې نیمګړتیاوې هم ذکر کړي دي.

۱- د تألیفاتو زیاتوالی

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د ابن خلدون په وخت کې د تعلیمي نصاب یوه ستره نیمګړتیا دا وه، چې د علم په یوه، یوه څانګه او یو، یو فن په یوه اړخ باندې زیات کتابونه ولیکل شول او ټول یې په نصاب کې داخل کړي وه او تر څو پورې چې کوم زده کوونکی هغه ټول کتابونه زده نه کړي، د هغه وخت پورې د فضیلت دستار نه ورکول کیده، هغو کتابونو د شرحو حیثیت درلوده، د یوه کتاب څو شرحې لیکل شوي وې، په داسې حال کې، چې په دې سره د شاگردانو په ذهن کې انتشار پیدا کیده.

ابن خلدون ویلي دي:

د ټولو عبارتونو مطلب یو دی، زده کوونکي مجبور یزي، چې ټول عبارتونه یاد کړي، ابن خلدون وايي، چې په یوه فن کې د زیاتو شرحه شویو کتابونو لیکل، ځکه ښه کار نه دی، چې د ټولو کتابونو مطلب یو دی.

۲- د تالیفاتو اختصار

د ابن خلدون له نظره د تالیفاتو اختصار د زده کړې مانع ګرځي، په هغه وخت کې ځینې داسې علماو وه، چې کوښښ یې کاوه، دریا په کوزه کې بنده کړي.

د ابن خلدون پر ضد دا غږ پورته کیده، چې ابن خلدون وايي، هغه څه چې په تفصیل سره زده کيږي، هغه په مختصر ډول نه شي زده کیدای، داسې لیکوالانو بلاغت لیرې غورځولی دی او زده کوونکي یې په یوه مصیبت کې اچولي دي، په دې سره په زده کوونکو کې علمیت نه شي پیدا کیدای، بلکه زده کړه یې سطحې وي، ابن خلدون د تالیفاتو اختصار نه خوښاوه؛ ځکه، چې نصاب داسې یوه لاره ده، چې د هغې پواسطه د ژوند ټول حالات زده کیدای شي.

۳- تدریسي اصول

ابن خلدون د استادانو په هلکه وايي، چې هغوی د تدریس په وخت کې د اسان نه مشکل خواته د تګ اصول په پام کې نه نیسي، اکثره استادان په لومړیو کې په سختو او پیچلو مسائلو باندې بحث پیلوي، په دې سره د زده کوونکو په سبق یادولو کې مشکل پېښیږي او تدریس د هغوی لپاره بې مانا وي او نه شي کولای، چې د تدریس نه ښه استفاده تر لاسه کړي او ځینې وخت زده کوونکي د فرار او تېښتې لاره خپلوي

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

۴- د ارتباط اصول

د ابن خلدون له نظره استادان د ژبې او ادب په تدریس کې د ارتباط اصول په نظر کې نه نیسي، استادان داسې چاپیریال پیدا کوي، چې درس د زده کوونکو د ذهن نه لوړ وي او په درس کې دلچسپي اخیستلو نه ځان ساتي.

استادان په دې سره د زده کوونکو د ذهني صلاحیتو د له منځه وړلو کوښښ کوي او په دې ډول هغوی د درس د جزئیاتو نه محرومېږي.

۵- درجه بندی

په تعلیمي نصاب کې د مضامینو ترتیب نه نیول کېږي، ابن خلدون په تعلیمي نصاب د درجه بندی غوښتونکی وه، د لومړنیو او وروستیو مسائلو په غلطو سره تدریس اغیزمن نه وي، د زده کوونکي د صلاحیتونو معلومات دې وشي، چې د هغه ذهن د علومو او فن د اخیستو څومره قابلیت لري، د نن وخت د بنوونې او روزنې ماهرین وایي، چې د نصاب د تدوینولو په وخت کې دې، د زده کوونکي عمر، قابلیت او تمایلات په نظر کې ونیول شي، دا خبره شپږ سوه کاله دمخه ابن خلدون کړې ده.

۶- د علومو حفظول

په هغه وخت کې به زده کوونکي مجبوریدل، چې مضامین حفظ کړي، د مضمونو مطلب او معنا به ورته نه ویل کېده، ابن خلدون ویل، هغه څه چې زده کوونکو ته ویل کېږي، باید تشریح کړل شي او مطلب یې ورته بیان کړل شي، تر څو د درس په اصلي روح باندې پوه شي.

د تدریس طریقه

ابن خلدون د تاریخ د فلسفې د مؤسس او د ټولنپوه په حیث پیژندل کېږي؛ خو ددې تر څنګ هغه د بنوونې او روزنې یو ستر ماهر هم وه، ابن خلدون د تدریس ځینې دورې یا طریقي په لاندې ډول بیان کړي دي.

۱- علوم باید په تدریجي ډول زده کړل شي

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون وايي، چې د درس د يادولو گټوره طريقه داده، چې علوم په تدريجي ډول ياد کړل شي او هم درس بايد لږ، لږ په ذهن کې کينول شي، دا د بنووني تر ټول گټوره لاره ده، کومه چې د انسان روحي غوښتنو ته ځواب ويلاي شي، په دويم قدم کې بايد په اختلافي مسائلو باندې هم رڼا واچول شي، په دريمه مرحله کې بايد يوه پيچلې او مغلقه مسئله د تشریح او توضیح سره وړاندې کړل شي.

۲- په يو وخت کې يو فن

ابن خلدون په دې خبره باندې تاکيد کړی دی، چې په يو وخت کې بايد يو فن زده کړل شي، په يوه وخت کې بايد دوه علوم زده نه کړل شي.

۳- د اسان نه د مشکل په طرف

د ابن خلدون په نظر، زده کوونکو ته بايد لومړی اسان او بيا سخت مسائل بيان کړل شي، تر څو د ماشوم ذهن هغه طرف ته لاړ شي، نو د ماشوم ذهن به د مشکل سره بلد شي.

۴- د حساب تدريس

ابن خلدون د حساب په تدريس باندې ځکه تاکيد کړی دی، چې دا مضمون په ماشومانو کې درست او د فکر بڼه طريقه پيدا کوي او ماشومانو ته صلاحيت ورکوي، چې په يوه مسئله کې سوچ وکړي، حساب په ماشومانو کې د دليل ويلو قوت او طاقت پيدا کوي.

۵- د مناقشي طريقه

د ابن خلدون په نظر، په علم کې د پرمختگ لاره په زده کوونکو کې د مناقشي (بحث او مباحثې) رامنځته کول دی او هغوی ته بايد داسې فرصت ورکړل شي، تر څو په عملي مسائلو کې مناقشه وکړي.

۶- په مورنۍ ژبه زده کړه ورکول

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ابن خلدون په بنوونه او روزنه يو ښه معلم پيژندل کيږي، هغه په دې خبره تاکيد کړی دی، چې د زده کړې پيل دې په مورنۍ ژبه باندې وکړل شي؛ ځکه، په بله ژبه کې د زده کړې لاسته راوړل د نيمايي زده کړې سره برابره ده.

۷- د ديني علومو تدريس

ابن خلدون وايي، چې د قران کریم تدريس دې په دريم منزل کې پيل شي؛ ځکه په لومړي سر کې د ماشوم ذهن بالغ نه وي، چې هغه وکولای شي، د قران کریم د ايات په مفهوم باندې په درست ډول پوه شي، اصول دين او اصول فقه دې، د قران کریم د زده کړې نه وروسته ورکړل شي، د اصول دين او اصول فقه نه وروسته ابن خلدون د حديثو د زده کړې نوم اخيستی دی؛ ځکه په ماشومانو کې بايد د لومړي سر څخه د ايمان قوي والی پيدا شي، تر وروسته ترې ښه اشخاص جوړ شي.

۸- د مجهول نه د معلوم په طرف

د ابن خلدون په نظر، د مجهول نه د معلوم په طرف تگ يو ښه تدريسي اصل دی، دا يو فطري اصل دی، چې ابن خلدون وړاندې کړی دی.

۹- د قران کریم بنوونه

ابن خلدون د قران کریم په بنوونه باندې تاکيد کړی دی، په خپله مقدم نومي کتاب کې يې داسې ويلي، چې په اسلامي امت کې د قران کریم بنوونه يو ديني شعار دی او په ټولو ښارونو کې پرې عمل شوی دی، په دې سره د ماشومانو عقیده په قران کریم باندې قوي کيږي؛ ځکه کله چې ماشوم د قران په اساس وروزل شي؛ نو ټول علوم به د قران کریم په اساس لولي.

کوچنيان په لومړي سر کې ډير ريښتيا ويونکي وي او د راتلونکي زده کړو لپاره يې اساس وي، هر هغه څه چې يې په زړه کې کينول کيږي، هغه يې د راتلونکي لپاره ريښه وي.

د بنوونکي او زده کوونکي اړیکي

ابن خلدون د زده کوونکو په اړه ویلي، چې استادان باید د زده کوونکو سره په همدردی سره مخامخ شي، که زده کوونکو ته په تشدد او جدي ډول زده کړه ورکړل شي؛ نو زده کړه به یې په زده کوونکي باندې هېڅ اغیز ونکړي.

هغه د ماشومانو په معقول تربیت باندې تاکید کړی دی، هغه ددې خبرې سخت مخالف دی، چې د ماشومانو د تربیت په وخت استاد په زده کوونکو باندې تشدد کوي او د هغوی اخلاقي او عقلي شرف ته زیان رسوي.

ابن خلدون د محمد بن ابي زید غوندي په ماشومانو باندې د شفقت مشوره ورکړې ده او همداسې امام غزالي هم په خپل کتاب احیاء العلوم کې استادانو ته همدا مشوره ورکړې ده.

د سزا ورکول طریقه

د ابن خلدون په نظر، د زده کړې په دوران کې کوچنیو ماشومانو باندې سختي او تشدد کول ډیر زیان لري، د تشدد په کولو سره د هغوی زړه له زده کړې نه بدیږي، هغوی د تشدد په زریعه دروغ ویل پیلوي، زده کوونکی مکر او فریب خپلوي، د تشدد په واسطه کورنی سره د ساتنې مینه یې ختمیږي او په نورو باندې بوج کیږي.

چارلس عساوي په خپل کتاب کې، چې د مقدماتي انگلیسي ژباړه یې کړې ده، لیکلي، چې د جسمي سزا ورکولو لپاره مسلمانو پوهانو حدود ټاکلي وه، ابن خلدون د محمد بن ابي زید سره په دې خبره موافق دی، چې ماشوم دې په یو وخت کې د دریو لښتو نه زیات نه وهل کیږي، د وهلو طریقه یې هم بیان کړې، چې په لاس دې وهل شي، لښته باید داسې نه وي، چې هډوکي مات کړي.

ابن خلدون وايي، ښه طریقه داده، چې زده کوونکو ته قران، حدیث، قصص الانبیاء او د دین د مشرانو د ژوند حالات بیان کړل شي، د استاد شخصیت باید د زده کوونکو لپاره یوه نمونه وي.

د علم په لاسته راوړلو کې د سفر اهمیت

د علم د لاسته راوړلو لپاره د وطن پرېښودل او د وخت د علماؤ سره کتل، علم ته څلور ستوري لگوي، وجه يې داده، چې انسان کله علوم، اخلاق، د مذهبونو اړوند علم او نور کله د تعليم له لارې ترلاسه کوي او کله يې د خبرو له لارې لاسته راوړي؛ خو هغه څه چې د خبرو له لارې ترلاسه کيږي، هغه په پوخ ډول زده کيږي او په زړه کې ژور ځای نيسي.

څومره چې د استادانو سره نږدې وي، هغومر يې په مهارت کې استحکام منځته راځي، ځينې زده کوونکي فکر کوي، چې دا هم د علومو يوه برخه ده، چې د استادانو سره ډير نږدې وي، زده کوونکي د استادانو سره په نږدې اوسيدو سره مسائل بڼه زده کوي، د گټو او کمالاتو د ترلاسه کولو لپاره يو زده کوونکي ته په کار دي، چې سفر وکړي، تر څو د مختلفو استادانو نه گټه (استفاده) وکړای شي.

ابن خلدون وايي، چې د علم د زده کړې د ترلاسه کولو لپاره سفر کول او د وتلو علماؤ سره کتل، بايد د يو لازم پروگرام په واسطه ترسره شي، د علم د زياتوالي او ژور کيدو لپاره سفر ډير اړين دی، بله اړينه خبره داده، چې د بنوونکو شمير هم د زده کوونکو په قابليت باندې اغيز لري؛ ځکه، نو زده کوونکو ته په کار ده، چې د خپل وخت د زياتو بنوونکو سره اړيکې ولري.

ابن خلدون وايي، چې د علم د لاسته راوړلو لپاره سفر کول اړين دي، د سفر په واسطه ترلاسه شوی علم د زيات وخت لپاره پاتې کيږي، د سفر په ذريعه د زده کوونکو د علم د قوت د مشاهده کولو قوت زياتيږي، نوې تجربې زده کوي او د غور او فکر عادت يې پخپري.

د ابن خلدون په وخت کې د ليرې سفر کولو نه بغير د علم لاسته راوړل په بشپړ ډول سرته نه رسيدل او زده کوونکو به د علم د لاسته راوړلو لپاره سفرونه کول، په هغه وخت کې د هر سفرې زده کوونکي لپاره په مدرسو کې د قيام او طعام ځانگړی انتظام موجود وه، په دې کې هيڅ شک نشته، چې انسان علوم، اخلاق او فضائل د کتابونو د مطالعې له لارې هم ترلاسه کولای شي؛ خو، د بنوونکو د مناقشې له لارې د علم لاسته راوړل او په مينه او محبت سره خبرې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

کول، د کتابي مطالعي نه ډير اغيزمن وي، په دې ډول په اسلامي تعليمي نظام کې سفر ستر اهميت لري.

علوم

علامه ابن خلدون په خپل کتاب مقدمه کې د علومو لپاره يو فصل ځانگړی کړی دی، په دې فصل کې د هغه وخت د علومو په غرض او مفهوم باندې بحث شوی دی، د علامه دغه علوم افاقي حيثيت لري او سربيره پر دې د انسانانو لپاره ډير گټور دي.

په دې علومو کې گټه ډيره موجوده وي، دا ټول علوم د انسانانو د روحي او مادي مسائلو د حل کولو لپاره کوښښ کوي.

د تمدنونو په اړه ابن خلدون وايي، چې تعليمي کړنې هغوی ته ډيره گټه رسوي.

ځکه، علم او تدبر د انسان ذهن، ټولنيز ژوند او روحي ژوند کې يووالی رامنځته کوي او دا د فطرت غوښتنه هم ده.

علم د عرفان سرچينه ده او عرفان د ژوند سرچينه ده او د دوی څخه لور د علم مفهوم دی.

د ابن خلدون له نظره، علوم د ټولنيز او کلتوري پرمختگ ښکارندوی دي، برعکس علمي جمود د ټولني د انتشار او بربادۍ سبب گرځي، د علمي تحريک موخه د حق تر لاسه کول دي، ددې علم وروستی غرض دادی، چې انکشافات او حقائق د يو نسل نه بل نسل ته انتقال شي.

ابن خلدون وايي، چې د هرې ډلې لپاره د ژوند او کائناتو نه د گټې اخيستلو لپاره اړينه ده، چې د حقائقو نه گټه واخلي، کله نو د نه اخيستونکو قومونو زوال به پيل شي.

ځکه؛ نو، د مذهبي، کلتوري، ساينسي او فلسفي علومو زده کړه د ټولني د هر وگړي لپاره ضروري ده، تر څو ټولنه د جمود ښکار نه شي او ټولنيز پرمختگ لا گرندی شي.

د علم زده کړه یو صفت دی

کله، چې یو انسان د علم د اصولو او قواعدو د اساساتو تر څنگ د یو علم جزیات زده کړي؛ نو، هغه انسان د علم ماهر شي؛ خو، کله چې هغه خپل زده کړی علم په عمل کې پلي کړي، بیا پرې پوره پوهیږي او د علم لاسته راوړونکی په خپل علم باندې عالم شي، د علم لاسته راوړونکی خپل ذهني صلاحیتونه او وړتیاوې استعمالوي او په ذکر شوي علم کې د کمال درجې ته رسېږي.

د علم زده کړه او د علم بل ته بنوول یو صفت دی، په علم کې د پوره برلاستیا لپاره په کار دي، چې زده کوونکي زیات وخت د علمي مسائلو پر مناقشه او مناظره باندې تیر کړي، په دې کار سره زده کوونکي په خپل علم او فن کې ماهر کیږي.

د تضاد نظریه

ابن خلدون بناري او کوچیانې صحرايي ژوند د یو بل سره په تضاد کې ښي، د ښارونو د اوسیدونکو مزاج، اوسیدل او روایات د کوچیانو خلک ستر توپیر لري. په همدې لحاظ یې د یو نسل نه بل نسل ته د دواړو تمدونونو د ژوند علمي څیړنه کړې ده.

هغه وایي، کله، چې کوم صحرايي قوم ښارونه ونیسي او ښاري ژوند خپل کړي؛ نو بیا په تدریجي ډول د هغوی قوت پای ته رسېږي.

د تصوف علم

په اسلام کې د شریعي علومو څخه یو هم تصوف دی، تصوف د سلفو د سترو اصحابو، تابعینو او د هغوی نه وروسته خلکو د هدایت او حق ته د تلو لاره ده.

دې علم اساسي اصل خپله ټوله توجه عبادت ته اړول دي او د دنیا د لذتونو سره اړیکه پریکول دي.

ځینې وایي، چې دا لفظ د صفي نه اخیستل شوی، چې د یوې جونپړې په معنا ده؛ خو، قیاس دا خبره نه تاییدوي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د تصوف د علم خاوندان د علومو پیژندنه د ادراک له لارې کوي، په دې سره شک، وهم او نور له منځه ځي.

صوفیان وايي، روح چې په بدن کې پیژندل شوی دی، دا هغه شی دی، چې انسان ممتازوي.

د شریعت علم فقهاؤ او مفتیانو ته ځانگړی شوی دی، یعنی عبادات او معاملات د هغوی پورې تړلي دي او مجاهدي او محاسبی د صوفیانو پورې تړلي دي.

ځینې صوفیان مفتیان او مدرسې مني او ځینې یې نه مني، صوفیان د وحدت نظریې ته قائل دي، د صوفیانو په لیکنو کې د قطب لفظ هم لیدل کیږي، چې معنا یې د عرفانو خلکو مشر دی.

د تعبیرالرویا علم

دا علم هم رامنځته شوی دی، زیات شمیر علماؤ پرې کتابونه لیکلي دي.

خوب او تعبیر کول یې، د نن په څیر په سلفو کې هم موجود وه، د اسلام نه مخکې هم په مختلفو قومونو او سلطنتونو کې یې موجودیت درلوده او د خوبونو تعبیرونه به یې کول.

کله، چې انسان د خوبه راپاڅیږي؛ نو، وايي، چې نن مې خوب کې فلانی شی ولیده؛ خو، حقیقت دادی، چې خوب د یوې نه یوې پېښې سره تړلی وي.

عددي علوم

حساب د عددي علومو یوه برخه ده، حساب یو علمي صنعت دی، ددې اساسي مسائل جمع، منفي، ضرب او تقسیم دي، دا ډیر لوی او گټور علم دی.

پخوانیو ویلي، چې ماشومانو ته دې لومړی د حساب علم زده کړل شي، ددې علم زده کړه ډیره اړینه ده؛ ځکه، په هره معامله کې حساب ته اړتیا پېښیږي، د حساب علم په واضحو معلوماتو او منظمو دلایلو باندې سمبال دی، ددې علم په زده کړې سره، په عقل کې روښنایي او په نفس کې صداقت رامنځته کیږي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه شخص چې په حساب کې ماهر وي، په هغه باندې به صداقت او ریښتینولي غالبه وي، هغه لپاره ریښتیا ویل د عبادت شکل خپلوي.

په هغه وخت کې په مغرب کې د حساب په اړه بڼه کتاب د (الحصار الصغیر) په نوم لیکل شوی وه، د حساب په اړه د ابن بناء مراکشي کتاب هم د یادولو وړ او د ښو کتابونو له جملې څخه دی، دا کتاب د عامو قاعدو لپاره جامع او ګټور کتاب دی، ابن بناء ددې کتاب شرح د (رفع الحجاب) په نوم لیکلې ده.

الجبر

الجبر هم د اعدادو د علم یوه څانګه ده، په دې علم کې د مجهول عدد نه معلوم عدد راویستل کېږي.

عدد لومړی درجه لري؛ ځکه، په دې سره مجهول عدد تعینېږي، کوم چې د خاص نسبت نه راویستل کېږي، دویمه درجه د شي ده؛ ځکه، هر مجهول یو شی دی او جذر هم وي، په دویمه درجه کې ضعف لازم دی، دریمه درجه د حال ده، ددې درجو نه وروسته نمبر د نورو مجهولاتو دی او هغه دوه مضربونه دي.

په الجبر کې، هره پوښتنه د دوه یا زیاتو مختلفو شیانو تر منځ مساوات رامنځته کوي او حلوي یې، په دې ډول د یو شي د بل شي سره مقابله وي او کسرونه په درست ځای کې راوړل کېږي، کله، چې د دواړو تر منځ مساوات رامنځته شي؛ نو، پوښتنه حل شي.

د الجبر لومړی لیکوال ابو عبدالله خوارزمي دی، د هغه وروسته ابو کامل شجاع بن اسلام دی، سربیره پر دې نورو هم د الجبر د علم اړوند کتابونه لیکلي دي، چې په ټول کې وتلی او بڼه کتاب (کتاب القرشي) دی.

ریاضي او هندسه

په دې علم کې د یوناني پوه اقلیدس کتاب وتلی دی، دا کتاب په عربي ژبه هم ژباړل شوی دی، دا کتاب په (کتاب الاصول) او (کتاب ارکان) باندې هم مشهور دی، دا کتاب د هندسي د علم د زده کړې لپاره ډیر ګټور دی، دا کتاب څو کسانو

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

ژباړلی دی، ددې کتاب یوه ژباړه ابوجعفر منصور هم کړې ده، یوه حنین بن اسحاق هم کړې ده، یوه ثابت بن مقره او یوه هم یوسف بن حجاج کړې ده.

دا کتاب ډیر اختصار شوی هم دی، چې ابن سینا په خپل کتاب (تعالیم شفا) کې یو فصل ددې لپاره ځانگړی کړی دی.

ابن الصات هم ددې اختصار د (کتاب الاقتصار) په نوم کړی دی، زیات خلکو شرحې هم لیکلي دي، چې همدغه کتاب د ریاضي او هندسي لپاره سرچینه شمیرل کېږي.

د ریاضي په واسطه په عقل کې روښنایي او فکر کې استقامت رامنځته کېږي؛ ځکه، د ریاضي په واسطه ترتیب، روښانه نظم رامنځته کېږي او د غلطیو امکان ډیر نه وي.

ددې فن یوه ځانگه د کروي اشکالو پورې ځانگړې شوې ده، دویم ځانگه یې د مخروطي اشکالو پورې تړلې ده.

مساحت هم د ریاضي یوه برخه ده، د انجینرۍ علم تر هغه وخته نه شي بشپړیدای، تر څو د ریاضي او هندسي علم یې پوره نه وي یاد کړی.

په دې موضوعاتو باندې یونانیانو زیات کتابونه لیکلي دي، په مسلمانانو کې ابن الهیثم په دې موضوع کې زیات کتابونه تألیف کړي دي.

د منطق علم

د منطق علم داسې علم دی، چې د ماهیت د ترلاسه کولو لپاره دلایل په کې ویل کېږي.

اصلاً د حسونو ادراک په ټول حیواناتو کې مشترک دی، که هغه ناطق وي که غیر ناطق.

په یونان کې ارسطو د منطق د علم مسائل ښه وڅیړل او منطقي مسائل ترتیب او په فصلونو باندې یې وویشل او دغه فن یې د حکمت د علم سرچینه وټاکله.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په دې وجه ارسطو ته لومړی معلم وایي، د ارسطو د منطقو د کتاب د علم نوم (نص) دی، چې په اتو فصلونو باندې یې ویشلی دی، په دې کتاب کې څلور کتابونه د قیاس په اړه دي او څلور د قیاس د مادې په اړه دي.

د یونان پوهانو د منطق په علم ډیر کار کړی دی، ددې ټولو یوناني کتابونو ژباړه عربي ژبې ته شوې ده او مسلمان فلسفيانو په دې باندې شرحې هم لیکلي دي، په دې شرحه لیکونکو کې فارابي او ابن سینا د ځانگړي نوم خاوندان دي، په اندلس کې ابن رشد د یادولو وړ شخص دی او ډیرې بڼې شرحې یې لیکلي دي. امام فخرالدین رازي او فضل الدین خونجی هم د منطقو د علم اړوند ډیر بڼه اثار لیکلي دي.

د طبیعاتو علم

د طبیعاتو علم د اجسامو د حرکت او سکون په اړه بحث کوي، په دې کې فلکي اجرام او ځمکه هم تر څیرني لاندې نیول کېږي.

په دې علم کې وریځي، گرد و غبار، د ثقل قوه او د زلزلو په اړه بحث کېږي.

پخوانیو د ارسطو لیکل شوی کتاب د طبیعاتو د علم په اړه بڼه او مهم کتاب گنلی دی، دا کتابونه عربي ژبې ته هم ژباړل شوي دي او مسلمان فیلسوفانو هم په دې فن کې زیات مسائل څیړلي او شرحې یې پرې لیکلي دي.

ابن سینا د ارسطو د کتاب لنډیز لیکلی او ځینو زیاتو مسائلو تردید یې هم کړی دی، سربیره پر ابن سینا په اندلس کې ابن رشد هم ددې کتاب خلاصه لیکلي ده؛ خو، په دې کتابونو کې د ابن سینا کتاب (الاشارات) ته په نړۍ کې زیات اهمیت حاصل دی او په ټوله نړۍ کې ورته د قدر په سترگه کتل کېږي، د ابن سینا د ذکر شوي کتاب تر ټولو بڼه شرحه امام فخر الدین رازي لیکلي ده او وروسته نصیرالدین طوسي هم یوه شرحه ولیکله.

د طب علم

په دې علم کې د انسان پر صحت او ناروغتیا باندې یې بحث کېږي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

يو طبيب د صحت اړوند د درملو په ساتنه او غذا باندې تأكيد كوي.

يو ماهر طبيب ددې خبرې معلومات كولاى شي، چې ناروغتيا د بدن په كومه عضو كې ده، هغه د ناروغتيا علتونه هم معلوموي، د هغې وروسته د درملو د خوړولو هم وايي.

د طب په علم كې د اعضاؤ گټې هم داخلي دي، ددې مطلب دا دى، چې د انسان د بدن داخلي اعضاء انسان ته كومي گټې رسوي.

پخواني پوهان جالينوس د طب د پوهانو امام بولي او د حكيم جالينوس څو كتابونه عربي ته ژباړل شوي دي، د طب په علم كې د حكيم جالينوس كتابونه معياري گڼل شوي دي، همدا وجه ده، چې حكيمان د هغه كتابونه خپلې مخې ته ږدي او عمل پرې كوي.

په اندلس كې ابن زهر او ابن رشد وتلي حكيمان وه، مور ته معلومه شوې، چې په كليو كې هم د طب علم موندل كيږي، داسې علم د نورو پر تجربو باندې ولاړ دى، په كليوالي طب كې طبي قوانين په نظر كې نه نيول كيږي.

د نباتاتو علم هم د طب پورې تړلى دى، ابن عوام څو يوناني كتابونه عربي ته ژباړلي دي، د نباتاتو علم ډير گټور دى، په ټولو طبي درمل جوړولو كې د بوټو څخه كار اخيستل كيږي.

ابن خلدون او د جغرافيه علم

ډاکټر ار جى مارتھر کوم چې د پښلوانيا پوهنتون د جغرافيه د ديپارتمنت مشر دى، وايي، چې ابن خلدون چې کومه جغرافيه بيان کړې ده، د هغې اساسي اصول دي او مور د ابن خلدون د وخت پورې د هغه غوندي جغرافيه پوه نه وينو.

خُمکه گرده ده

د کائناتو په اړه د پوهانو د کتابونو نه داسې معلوميږي، چې خُمکه گرده ده او د اوبو د عنصر نه رامنځته شوې ده، کله چې خدای تعالی په خُمکه باندې

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

حيوانات پيداكول؛ نو، انسان ته يې په ټولو باندې د مشرۍ حق ورکړ، کله، چې يې ځمکه ودانوله؛ نو، د ځمکې د ځينو برخو نه يې اوبه ليرې کړې، د ځمکې لاندې مرکزي نقطه يې مرکز دی او د ځمکې ټول اطراف ددې ثقل د مرکز د کشش د قوې په واسطه په دې پورې تړلي دي.

د ځمکې نيمه برخه خلاصه ده

د ځمکې هغه برخه، چې اوبه ترې ليرې کړای شوي دي نيمه برخه ده او اوبو ځمکه د هرې خوا نه احاطه کړې ده، هغه سيمي ته بحر ميت وايي، يوه عجمي برخه او بله يې اقيانوسي برخه ده، چې دې سيمي ته بحر اخضر اسود هم وايي.

د ځمکې څومره برخه ودانه شوي ده

د ځمکې نيمه برخه اباده ده او نوره يې نه ده اباده شوې، وران ځايونه د جوړ شويو ځايونو څخه زيات دي، د ځمکې جنوبي برخه نسبت شمالي برخې ته زياته وړانه ده، اباده برخه د شمال طرفه زياته ده، جنوب خوا ته غرونه او بحرونه ډير دي.

ځيني خلک وايي، چې د ځمکې زياته برخه اوبه نيولي ده.

په دې ډول د ځمکې يو پر څلورمه برخه اباده شوې ده.

د روم د بحيرې موقعيت

د جغرافيايي پوهان وايي، چې د بحر ميت نه لويديځ خوا ته د روم بحيره پرته ده، دا سيمه د طنجه او طرين د ۱۲ ميلو د فاصلې نه پيل کيږي، بيا مخکې ځي او پراخيري، د شام ساحل هم دلته پروت دی، د اسکندريې پورې د برقي ساحل پروت دی، په شمال کې يې د قسطنطنيې ساحل پروت دی، ددې وروسته بنادقه، روم او بيا د انگلستان ساحلونه پراته دي، د هغو وروسته د اندلس بحر راځي، کوم چې د طرين پورې اوږد پروت دی، په دې کې څو جزيرې دي، لکه کريټ، قبرص، سيسلي او نور.

د قسطنطنيې خليج

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

د بحر میت په شمال کې د دوو بحرونو نه دوه جلیجونه پراته دي، یو د قسطنطني په سیمه کې، دا د دریو سمندرونو نه تیریري او بیا د څلورو میلو څخه ۶۰ میلو ته مخ په وړاندې ځي، دې ځای ته د قسطنطني خلیج وايي، بیا د ختیځ طرف ته ځي او د هرقلي د سیمې ته تیریري او خزریه (قزوین) ښار ته رسیري او همدلته یې پای دی، ددې ځای اوږدوالی ۱۳ میله دی.

ددې خلیج په غاړه روم، ترکیه، برجان او روس پراته دي.

د بنادقي خلیج

د روم د بحیرې دویم خلیج نه دویم سمندر د روم د سیمې شمال ته پروت دی، بیا د غرونو نه راوځي او د لویدیځ طرف ته د بنادقي ښار خوا ځي، بیا ۱۱۰۰ میله سفر کوي د انکلايه د ښارونو نه وځي او پای ته رسیري، په دې ځایونو کې د بنادقو او رومي قومونو خلک اوسیري، ځکه دې خلیج ته د بنادقي خلیج وايي.

د چین، هند او حبشي بحر

د شمال طرف ته ۱۳ میله لیرې، یو ستر بحر پروت دی، د جنوب طرف ته لومړي اقلیم ته رسیري، بیا همدا اقلیم لویدیځ طرف ته تاویري، ددې اقلیم پنځه برخې دي، په پنځمه برخه کې یې د حبشو او زنگیانو د باب المندب ښارونه دي، چې سمندر همدلته پای ته رسیري.

دې ځای ته د چین، هند او حبشي بحر وايي، په دې ځای کې زنگیانو او د بربري د ښار مرکز امرءالقیس هم پروت دی، په شمال کې یې چین، هند، سند او بیا احقاف او زبیده پراته دي، چې دا وروستي یې یمني سمندرونه دي، ددې وروسته د حبشیانو هیواد پروت دی.

د قلزم بحیره

د حبشي د بحر نه دوه نور بحرونه هم راوځي، یو یې د باب المندب سره نږدې دی، دا د شمال نه لویدیځ طرف ته پرمخ ځي، ۱۴۰۰ میله مخکې ځي او بیا د پنځم اقلیم سره پای ته رسیري، چې دې ځای ته د قلزم بحر او د سویز بحر وايي.

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

په ختیځ سمندر باندې یمن، حجاز او جده پراته دي، په اخر کې یې مدین، امله او فاران دي، دویم طرف ته یې د حبشو بنارونه دي.

د فارس خلیج

د حبشو د بحر نه دویم راوتي سمندر ته د اخضر خلیج وايي، دا د سند او احقاف د منځ نه راوځي او د شمال خوا روان وي.

د جنوب خواته یې، سند، مکران او د کرمانی فارس سواحل پراته دي، لویدیځ طرف ته یې، بحرین، یمامه، عمان او شحر اباد دي، په ابتداء کې یې یمنی احقاف دي.

د عربو جزیره

د عربو جزیره د قلزم او د فارس د بحیرې په منځ کې پرته ده، په جنوب کې یې د هند بحر په لویدیځ کې یې د قلزم بحیره او ختیځ طرف ته یې د فارس بحیره پرته ده.

د عربو جزیره د شام او بصري نه تر عراق پورې پرته ده، کوفه، قادسیه، او بغداد په همدې برخه کې پراته دي، سریره پر دې د حجاز، یمامې، او د یمن جنوبی خوا ته پراته دي.

د عربو زیاته ساحه صحرايي ده او ددې حای د سیمو اوسیدونکي د خپل پخواني روایات ساتلي دي.

د جرجان او طبرستان بحرونه

ددې نړۍ شمالي برخې ته د ویلم سیمه پرته ده، ددې د ټولو سمندرونو نه یو جلا سمندر دی، یو ته د جرجان یا طبرستان بحر وايي، ددې اوږدوالی ۱۰۰۰ میله او عرض ۶۰۰ میله دی، په لویدیځ کې یې انزبایجان، ویلم او په ختیځ کې یې د ترک او خوارزم سیمې پرتې دي، په جنوب کې یې طبرستان او په شمال کې یې د خزرولان سیمه پرته ده، دا ټول هغه مشهور سمندرونه دي، ذکر یې د جغرافي علماؤ کړی دی.

د نیل دریا

دغه دریا د شمال نه جنوب خواته بهیږي، د نوبې نه وروسته د مصر د بنارونو نه تیریري او دلته په زیاتو څانگو باندې تقسیمیري، دا د روم د بحیرې سره نږدې د سکندریې په سیمه کې بحر ته توپیري، په ختیځ کې یې صعید او لویدیځ کې یې الواحات پراته دي، دویمه دریا د لویدیځ طرف ته مخ کوي، دې دریا ته د سوډان دریا وايي، ټول سوډاني اقوام ددې دریا په غاړو باندې اباد دي.

د فرات دریا

دا د پنځم اقلیم شپږمه برخه ده، دا د ارمنیا د غرونو نه سرچینه اخلي او جنوب خواته د روم د سیمو نه تیریري، او د صفین، رقی، کوفې، بصرې پورې رسیږي او بیا د حبشو په بحر کې توپیري، ددې دریا شاوخوا سیمې ډیرې شني دي.

د دجلې دریا

دا دریا هم د ارمنیا د غرونو نه سرچینه اخلي، په جنوبي برخو کې د موصل، اذربایجان او بغداد نه تیریري، دلته په څو څانگو باندې ویشل کیږي.

د جیحون دریا

د دریم اقلیم اتمه برخه ده، ددې سرچینه په بلخ کې ده، دا د جنوب نه د شمال طرف ته بهیږي او خراسان ته رسیږي، ددې وروسته ته خوارزم ته رسیږي او بیاد جرجان په بحر کې توپیري.

د جیحون په دریا کې د خراسان او خوارزم سیمه پرته ده، په ختیځ کې یې د بخارا، سمرقند او د ترمذ سیمې پرتې دي.

دا ټوله جغرافیه بطليموس په خپل کتاب (زخار) کې ذکر کړې ده، هغه په خپله جوړه کړې نقشه کې د نړۍ د غرونه، سیندونه او میدانونه هم بنودلي دي.

د نړۍ ابادي

لومړی او دویم اقلیم

وتلی څیرونکی فرانزوزن تهل په ۱۹۶۷ ز کال کې یو کتاب (An Introduction To History) ولیکه او د تاریخ پیژندنه یې په کې کړې ده، لیکلي یې دي، چې په ټولنپوهنه، ابادۍ او د اوسیدو د ځایونو په اړه د ابن خلدون نه پوه شخص ماته بل په نظر کې نه بنکاري، هغه چې د ټولنپوهنې او ابادۍ په اړه څه لیکلي دي، هغه وروستی خبرې دي.

ابن خلدون ابادي او جغرافیه په ډیر علمي انداز کې وړاندې کړې ده او خپل معلومات یې په سانسې انداز کې ترتیب کړي دي، هغه خپل معلومې جغرافیې په حواله مور ته وا یې، چې نړۍ گرده ده او په دې کې اووه براعظموه (لویې وچې) دي او هغه دغه لویې وچې په اوو اقلیمونو باندي ویشلي دي او د هرې لویې وچې ابادي یې ذکر کړې ده.

ابن خلدون د دویم او دریم اقلیم په اړه وایي، چې په دې سیمو کې ځنگلونه، وړانۍ او ریگستانونه ډیر زیات وي، ځکه په دې سیمو کې بادي ډیره کمه وي، ددې دواړو اقلیمونو جنوبي برخې نه دي ابادې شوي؛ ځکه، هلته د گرمۍ شدت زیات دی، د همدې په وجه وچکالي او د اوبو کموالی وي او غربت او افلاس ډیر موجود وي.

دریم اقلیم

په دې سیمو کې د نړۍ د نورو سیمو په نسبت شپې او ورځې اوږدې وي، ورځ په کې ۱۴ یا ۱۵ ساعته وي، ددې سیمو جنوبي برخې هم څه نا څه ابادې وي، دلته خوشالي هم دومره زیاته نه وي؛ خو، په جنوبي برخو کې د اوبو اندازه زیاته وي، په دې اقلیم کې مصر او قاهره شامل دي.

څلورم اقلیم

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

دا اقلیم د دریم اقلیم سره په شمال کې ملاویري، د خضر جزیره د مجاز قصر یې په جنوب کې پراته دي، په دې اقلیم کې زیاتې جزیرې او د سیسلی سیمه پرته ده، په دې اقلیم کې د لویدیځ زیاتې سیمې او هیوادونه شامل دي.

پنجم اقلیم

ددې اقلیم په جنوب کې اندلس پروت دی او د سمندر نه تیریري او په ختیځه سیمه کې یې څو جزایر پراته دي، په دې اقلیم کې د ترکانو سیمه هم راځي.

شپږم اقلیم

په دې اقلیم کې د انگلستان جزیره او د لویدیځ زیات هیوادونه او بنارونه شامل دي، د شمال خواته د روسیې ابادي پرته ده، بلکه په جنوب لویدیځ کې د قسطنطیني بنار پروت دی.

اووم اقلیم

په دې اقلیم کې د روسیې ځینې سیمې واقع دي، دا برخه د جنوبي قطب پورې رسیدلې ده او په دې ځای کې ابادي د نشت په برابر موجوده ده؛ ځکه، ددې اقلیم زیاته برخه واورو پوښلې وي.

په انساني رنگ باندې د اقلیم اغیزې

مور په جغرافیه کې ذکر کړل، چې په شمال کې زیاته یخني وي، بلکه په جنوبي سیمو کې زیاته گرمي ده؛ خو، منځنۍ برخې معتدلې دي، په دې سیمو کې اوسیدونکي خلک زیات معتدل مزاجه وي، په علومو او فنونو کې همدغه خلک پرمختګ کوي، دا خلک د نرم مزاج لرونکي دي، ښکلي عمارتونه جوړوي، بهترین لباسونه اغوندي، ددې سیمو د خلکو اخلاق ډیر لوړ وي، په دې سیمو کې حیوانات او میوې هم د اعتدال لرونکي وي.

د گرمو سیمو اوسیدونکي نیمه وحشي وي

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

هغه اقلیمونه چې د معتدل والي څخه لیرې دي، خلک یې هم په ټولو حالتونو کې د اعتدال نه لیرې وي، د هغوی کورنه د خټو او بانډسونو نه جوړ شوي وي، د هغوی خوراک جوار او وانبو ته ورته شیان دي.

د اعتدال نه د لیرې والي په وجه ددې خلکو مزاج او اخلاق د حیواناتو سره تقریبا ورته وي؛ ځکه، نو نیمه وحشي وي، په دې خلکو کې د صنعت او فن هیڅ رواج موجود نه وي.

حوالی:

۱- ډاکټر طه حسین کا فرانسېي مقاله، ۱۹۱۷ ز د ابن خلدون سوانح، د فرانسې چاپ

۲- د اکبر احمد مقاله (تهذيب اور تهذيب کا سمجھنا) مقدمه ابن خلدون - ۲۵ مخ، جرنل مطبعه فرانس

۳- ډکشنري اف مسلم نیمز - صلاح الدین احمد، هارټس مطبعه، لندن.

۴- ایم ای عنان - د ابن خلدون سوانح، د مصر چاپ ۱۹۲۵

۵- C.F Seybol D د لندن چاپ

۶- د ابن خلدون د مقدمې تشریح، اوویس مطبعه ۱۹۹۵، نیو یارک پوهنتون

۷- عبدالمحاسن ابن تغری بیروی - سوانح ابن خلدون

۸- ډي فادر اف اکنامکس اینډ عرب سولایزیشن - اوویس نیو یارک پوهنتون چاپ ۱۹۸۸

۹- چودھوین صدي کا ماهر معاشیات ابن خلدون - جین ډیوډ- جرنل مطبعه

۱۱- کتاب العبر - ابن خلدون

۱۲- د پروفیسور ډاکټر طه حسین د پي ایچ ډي مقاله- مترجم مولانا عبدالسلام ندوي، عظم گره مطبعه ۱۹۴۰

د ابن خلدون، ژوند، اند او فلسفه

۱۳- ابن خلدون او اسلامي ساينس - محمد عبدالله ۲۰۰۷ چاپ

۱۴- سروی ان دی ډولمنټ اف هستري، ساينس اينډ اکنامکس - محمد خواجه -
اغا خان پوهنتون

۱۵- هسترو گرافي اينډ اسلامک سکالر - ۲۰۰۸ اغا خان پوهنتون

۱۶- مسلم سکالرز او ابن خلدون - اغا خان پوهنتون ۲۰۰۸

۱۷- Debate God attributes with Mutazilah and ibni Kheldon,
the Gnostus Encyclopedia

۱۸- انټروپکشن اف هستري او مقدم ابن خلدون - محمد خواجه اغا خان
پوهنتون

۱۹- The Islamic Concept of knowledge Quarterly Journal of
Islamic Thought and Culture, By Dr. W.S Akhtar

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**